

L'ECONOMIA DE LES TERRES DE LLEIDA
EN UNA ETAPA DE CREIXEMENT (1900-1936).
TRANSFORMACIONS AGRÀRIES
I DIVERSIFICACIÓ INDUSTRIAL

ENRIC VICEDO-RIUS

Universitat de Lleida. Departament d'Història

Ponència 1

L'economia de les terres de Lleida en una etapa de creixement (1900-1936). Transformacions agràries i diversificació industrial

ENRIC VICEDO-RIUS

Universitat de Lleida. Departament d'Història

La realització, el juny de 2015, d'unes jornades sobre «La industrialització a les terres de Lleida durant el segle XX» ha estat un marc adequat per fer una síntesi sobre la indústria de Ponent del primer terç del segle XX. En diversos treballs previs he tractat la indústria lleidatana amb diversos graus de profunditat, sigui en estudis sobre sectors o zones de la Catalunya occidental, sigui en estudis on la indústria i els industrials eren peces importants de la recerca o estaven al servei d'un discurs d'història del món rural.

Aquest treball vol ser una síntesi de tots els anteriors, però, ahora, una part substantiva de l'estudi fa referència a recerca nova i/o inèdita. L'objectiu fonamental és mostrar en quin grau les terres de Lleida optaren, d'una banda, per una especialització industrial molt lligada a l'activitat agrària (o a activitats vinculades al món rural, per la ubicació dels recursos energètics o les primeres matèries) i, d'altra banda, per activitats industrials promogudes fonamentalment des de l'exterior i dirigides a aprofitaments energètics nous, com les centrals hidroelèctriques, subordinades a dotar d'energia les indústries urbanes del litoral barceloní. En el primer cas, esbrinarem el grau de canvi tecnològic en indústries amb una llarga tradició a la zona, com la molinaria.

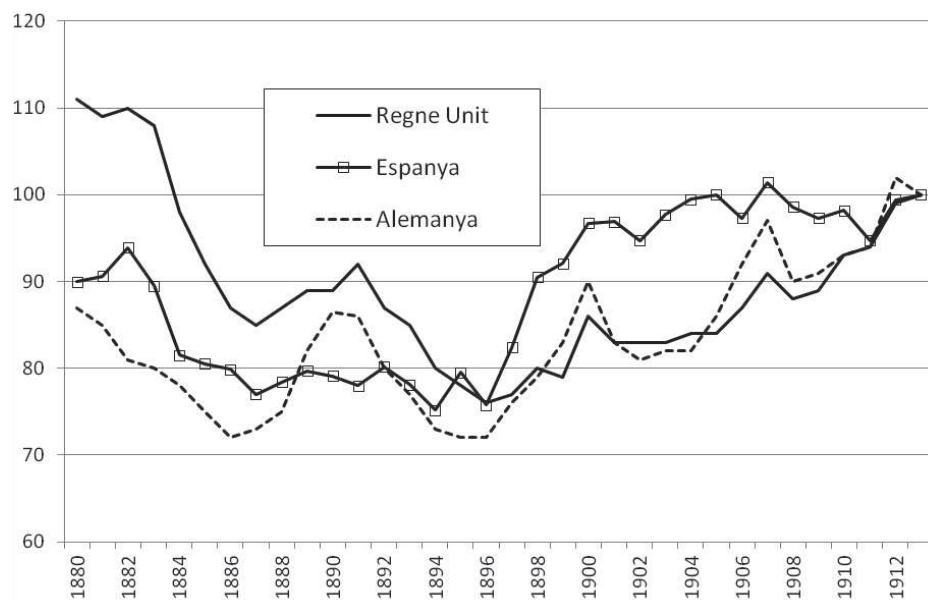
La nostra hipòtesi inicial considera que, sens dubte, el sector agrari és el que aporta la major part de la riquesa de la Catalunya occidental durant el primer terç del segle XX. Però això no significa que la indústria continués sent simplement tradicional, sense innovació, i que només algunes empreses grans incorporessin els avenços de la revolució industrial. Volem mostrar la diversitat industrial que es va desenvolupar durant el primer terç del segle XX, la qual va generar una ocupació no agrària que en centúries anteriors era força reduïda i que ara, en la conjuntura dels primers decennis del nou-cents, té un espectre més ampli i més diversificat.¹

¹ Ramon Casteràs és un dels primers autors a estudiar l'economia de la Lleida del primer terç del segle XX. El seu estudi és un bon directori per a conèixer empreses i empresaris lleidatans. R. CASTERÀS (1993), *Els fabricants, els comerciants, els botiguers i la formació de la Lleida del s. XX, vol 1 (1898-1923)*, Lleida, IEI, p. 241-243.

Les fonts emprades no sempre permeten fer elaboracions quantitatives, però gairebé en totes les ocasions és possible trobar tendències que ens mostraran quins processos industrials són actius i dinàmics. Aquests, com ja hem vist, se substancien en bona mesura sobre unes transformacions agràries. Una tesi doctoral que haurà de fer-se en algun moment incorporarà l'estudi dels registres de la matrícula industrial conservada en la documentació d'hisenda de l'Arxiu Històric de Lleida i, de manera especial, en els diversos arxius comarcals, com es pot comprovar en el cercador de la Generalitat de Catalunya.

El primer terç del segle xx com a resposta a la crisi de la fi del segle

El període que estudiem està immers en el context de resposta a la crisi de la fi del segle, la primera gran crisi del capitalisme en l'àmbit mundial. El gràfic 1 mostra a grans trets l'evolució dels preus a la Gran Bretanya, Alemanya i Espanya. Són preus mitjans que inclouen productes agraris i no agraris. La depressió espanyola és menys intensa que, per exemple, l'alemanya, i la recuperació (a partir del 1896) és més intensa que en tots dos països.

Gràfic 1. Preus al Regne Unit, Espanya i Alemanya (1880-1913) [1913=100].
Data de consulta:
12 de novembre de 2011.
FONT: Elaborat a partir de
Global Finance (EH.net).

Aquest dinamisme es fonamenta en uns processos que analitzarem. Destacarem ara alguns dels trets fonamentals de les transformacions agràries al primer terç del segle XX en el conjunt de l'economia agrària espanyola.² En primer lloc, la millora de les pràctiques agràries, la difusió dels adobs químics i minerals, però també el manteniment de la força animal, que mourà arades romanes adaptades, i una limitada introducció d'arades brabantins; en segon lloc, un augment de la productivitat del treball, ja que es cultiva més superfície amb menys població activa. El producte agrari augmenta més d'un 50 % durant aquest primer terç i també es produeix una millora de les comunicacions.³

En valor, es produeix una estabilitat de la vinya i un reduït creixement dels cereals i els llegums, tot i que es desenvolupa el cereal- pinso, creixen les prades artificials i l'olivera. Com a resposta a la crisi, trobem també un paper destacat dels arbres fruiters, com els tarongers i els ametllers; d'arrels, bulbs i tubercles, com la patata, i de les plantes industrials, com la remolatxa sucrera i les hortalisses.

En aquesta resposta incideix positivament una sèrie de factors, com el creixement de la població, que serà més urbana, i un augment limitat de la renda, que afavorirà el consum de productes (no tan bàsics) com els ramaders o el sucre. A més, hi incideix força positivament tota una sèrie de factors institucionals, per exemple, l'acció de la Mancomunitat de Catalunya o el paper del sindicalisme cooperatiu, que, en ocasions, incorpora serveis de crèdit.⁴

A la zona regada pel canal d'Urgell (el principal, ja que l'auxiliar no es crearà fins al 1932), entre els anys 1880 i 1920, augmenta moderadament la superfície total, alhora que es redueix l'erm. Els canvis en la distribució dels cultius consisteixen en una moderada reducció de la campà; una dràstica reducció de la vinya, ja que només es replantaran, després de la fil·loxera, les terres més adequades en un context de recuperació a tota la zona mediterrània; un augment de l'olivera, sobretot, en associació amb la vinya, i el gran augment de l'alfals. L'hort està limitat a unes porques per pagès, segons el conveni de Madrid que regulava les característiques dels regs de l'Urgell, fonamentalment dirigits a regar els cultius de la trilogia mediterrània.⁵

² J. I. JIMÉNEZ BLANCO (1986), «Introducción», a «El nuevo rumbo del sector agrario español (1900-1936)», primera part de R. GARRABOU, C. BARCIELA i J. I. JIMÉNEZ BLANCO (ed.), *Historia agraria de la España contemporánea*, vol. III: *El fin de la agricultura tradicional (1900-1960)*, Barcelona, Crítica, p. 9-141.

³ Vegeu, per al cas català, J. FONT i GAROLERA (1999), *La formació de les xarxes de transport a Catalunya: 1761-1935*, Vilassar de Mar, Oikos-Tau, i Barcelona, Universitat de Barcelona.

⁴ Sobre l'etapa de la Mancomunitat de Catalunya, vegeu R. SOL i C. TORRES (1989), *Lleida en el temps de la Mancomunitat de Catalunya, 1913-1924*, Lleida, Virgili & Pagès; i especialment, J. BARRULL (2014, ed.), *L'obra de la Mancomunitat de Catalunya a les terres de Lleida (1914-1923)*, Lleida, IEL, Pagès editors. Sobre el sindicalisme cooperatiu, vegeu E. VICEDO i J. SOLDEVILA (2015), *Els moviments socials contemporanis. Treball, solidaritat i lluita a les terres de Lleida*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, Pagès editors.

⁵ E. VICEDO-RIUS (2015), «Riegos históricos y riegos contemporáneos en la Cataluña occidental llana. El agua y el desarrollo económico y cultural», *Historia Caribe*, núm. 26, p. 19-52; R. GARRABOU i J. M. RAMON-MUÑOZ (2010-2011), «Aigua, agricultura i regadiu a la Catalunya contemporània, 1800-2010», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 23, p. 27-57.

Taula 1. Distribució dels cultius (hectàrees) a la zona regada pel canal d'Urgell (1880-1920)

	<i>Campa</i>	<i>Vinya</i>	<i>Vinyai Olivera</i>	<i>Olivera</i>	<i>Alfals</i>	<i>Hort</i>	<i>Erm</i>	<i>Total</i>
1880	26.507	7.605	8.445	5.502	1.259	150	7.886	57.353
1890	25.881	7.808	9.046	6.095	2.387	240	6.044	57.502
1900	28.818	2.844	11.606	6.558	3.989	264	4.057	58.136
1905	27.344	3.912	12.132	5.868	6.000	235	3.454	58.946
1910	24.939	3.359	14.047	7.297	6.495	206	3.444	59.787
1915	21.655	3.178	17.049	6.757	7.652	224	3.404	59.919
1920	24.374	2.635	16.693	6.848	6.588	216	2.684	60.039

FONT: «Canal de Urgel. Estadística de la superfície adherida...», a *Estadístiques: població, superfícies, produccions (finals segle XIX, principis segle XX)*, Arxiu del Canal d'Urgell, cap. 9, art. 4, grup A-4. Taula procedent d'E. VICEDO-RIUS (1997), *Pagesos i hortolans: L'evolució de l'horta de Lleida abans de la fruita*, Lleida, Ajuntament de Lleida.

La indústria a començament del segle xx

En l'apèndix 1 hem volgut reproduir en detall la llista dels premiats de la província de Lleida a l'Exposició Internacional de Barcelona del 1888, ja que ens ofereix un primer panorama de la situació a la darrerria del segle XIX. Pràcticament totes les empreses són de la meitat sud de la província (Regió VIII del 1936), a excepció de Tremp, que rebé una medalla d'or pels vins presentats per Àngel Feliu. La resta de les medalles d'or foren de Lleida: quatre d'oli (Antoni Escribà, Josep Iglésies Nadal, Ramon Pujol Germans i Companyia i el Comte de Torregrossa), dues per aiguardents i licors (Josep Carulla i Enric Lamolla) i una per un esbós geològic (Lluís Vidal). La major part dels premiats són productors de vins i olis, amb moltes medalles d'argent, però també de bronze i mencions (diplomes). Aquest document és un bon indicador del tipus d'activitats que els mateixos empresaris lleidatanes consideraven de qualitat suficient per mostrar els seus productes al conjunt de Catalunya i al món. Sens dubte, altres activitats no presents també s'hi haurien pogut presentar. Per exemple, no dubtem que els cantirers de Verdú haurien pogut mostrar càntrirs i objectes ceràmics que, ben probablement, haurien destacat. Però, com a indicador, sembla una font orientativa.

Pocs anys després d'aquesta exposició, es creen dues empreses que marquen el canvi de conjuntura: el 1894-1895, la Societat Elèctrica de Lleida i, el 1899, la sucraera de Menàrguens. Enric d'Hostalric,⁶ alcalde de Menàrguens i inspirador de la sucraera creada per Manuel Bertrand, la lloa en un article publicat al diari *El País* el 1900. Però el que ens interessa ara és el que diu sobre altres activitats. Destaca quins són els grans projectes empresarials del moment:

⁶ E. VICEDO-RIUS (2006), *Enric d'Hostalric i Colomer*, Valls, Cossetània.

De todas las empresas de que hasta ahora tenemos conocimiento, las principales son: el canal auxiliar que pretende construir la sociedad del canal de Urgel, el canal que para el riego de parte de la Cuenca de Tremp quiere abrir el acaudalado comprovinciano señor Clotet, sangrando ambas empresas el Noguera Pallaresa; el ferro-carril eléctrico que el ingeniero señor Rouvière proyecta construir por la cuenca del Noguera Ribagorzana hasta la frontera francesa en el valle de Aran, atravesando el Pirineo por el puerto de Viella, aprovechando los grandes saltos de agua de dicho río y del Garona y utilizando la restante fuerza motriz para usos industriales; el aprovechamiento de otros saltos de ambos ríos y del Flamisell por el Sr. Sert, para producir energías eléctricas, con que mover las fábricas de productos químicos que intenta establecer y para la explotación de grandes zonas mineras, uniendo todas esas explotaciones por medio de ferroviarias económicas.⁷

Hostalric se sent atret pels projectes més ambiciosos, que tenen a veure amb l'ampliació dels recs de l'Urgell i Tremp, el ferrocarril mai construït a la Val d'Aran i tot un conjunt de projectes d'aprofitament hidroelèctric (que, com sabem, foren reeixits) i miners. No s'esmenten, però, diverses empreses que configuraven la realitat industrial de les terres de Lleida. Lleida disposava d'una empresa constructora de maquinària agrària, la fàbrica Ciutat, de la qual desconeixem si es conserva documentació. Sabem que destacava en la construcció de ventadores, com es comprova a la taula 2, referent a un concurs realitzat el 1904 a Madrid.

Taula 2. Màquines de la fàbrica Ciutat de Lleida que participaren al concurs de ventadores organitzat a la Moncloa per la Direcció General d'Agricultura del Ministeri de Foment (1904)⁸

Tipus	Preu de la màquina (en pessetes)	Hectolitres per dia	Preu per hectolitre (en pessetes)
<i>A braç</i>			
Ciutat núm. 1	275	33,6	0,768
Ciutat núm. 2	450	43,8	0,670
<i>Giratòries (de malacate)</i>			
Ciutat núm. 2	1.110	71,4	0,563
Ciutat núm. 6	2.500	138,7	0,489
Ciutat núm. 5	1.205	100,5	0,451
Ciutat núm. 7	3.500	190,8	0,331

FONT: J. de ARCE i J. OTERO (1905), *Concurso de máquinas aventadoras celebrado en la Moncloa en 1904: Memoria*, Madrid, Ministerio de Fomento, Dirección General de Agricultura, Industria y Comercio.

⁷ «La Azucarera del Segre. Corrientes salvadoras», *El País* (23 setembre 1900).

⁸ Vegeu-ne la convocatòria a http://www.magrama.gob.es/ministerio/pags/Biblioteca/fondo/pdf/55043_10.pdf.

Hi foren presentades quinze ventadores a braç i set giratòries (de *malacate*).⁹ Els preus de les màquines mogudes a braç giraven entorn de les 400-600 pessetes, i eren les dues de Ciutat de les més productives en preu per hectolitre ventat. Destaquen diversos productors de Valladolid en el mateix nivell que Ciutat, però d'altres en preus per hectolitre propers a la unitat (una pesseta), tant per sota com per sobre. En tot el concurs, només hi ha una empresa anglesa (Baker de Wisbach) que té el preu més alt (750 pessetes) i el preu per hectolitre més baix que els de Ciutat.

L'empresa lleidatana domina en les màquines giratòries. Només dues són d'altres indrets: d'Almagro (Ciudad Real) i d'Alaejos (Valladolid), amb preus semblants a les més barates de Ciutat, però amb un preu per hectolitre més d'un 50 % superior al de l'empresa lleidatana. Com es veu a la taula 2, l'empresa Ciutat oferia màquines més cares però més productives, adequades per a les explotacions pageses de més extensió o per a propietaris amb molta terra, encara que dispersa, en una zona concreta.¹⁰

És en el període estudiat que es crea la fàbrica Trepas de Tàrraga. Josep Trepas Galceran va fundar amb els seus germans una ferreteria-serralleria el 1907, i n'amplià l'activitat a la producció de puntes de París el 1913 i a una foneria el 1915. Però fou la seva adaptació de la garbelladora McCormick a les necessitats de la petita pagesia (mida, tracció amb un sol animal, rendiment i preu) la que significà un canvi d'orientació de la seva activitat, de manera que de la foneria sortiren les primeres garbelladores pels anys 1916-1919, amb una cinquantena de màquines produïdes el 1920.¹¹ El creixement de la producció exigí uns tallers més grans, cosa que implicà la construcció de la major part de les naus de la fàbrica definitiva entre els anys 1933 i 1936.¹²

La indústria també s'ubicava a les séquies de reg. El 1906 es publica l'estudi encarregat per la Junta de Sequiatge a l'enginyer Josep Bayer i Bosch, que havia estat director del canal d'Urgell. La taula 3 mostra una zona industrial que, seguint el canal de Pinyana, va des d'Alfarràs fins a Lleida, i que és una ampliació de les indústries tradicionals instal·lades a Pinyana.¹³ En el projecte de nova séquia de reg per a Almacelles i l'àrea d'influència

⁹ Terme que prové de la llengua nàhuatl dels indis de Mèxic i que significa 'fus' o 'cosa giratòria'.

¹⁰ Sobre la mecanització agrària a Espanya, vegeu J. I. MARTÍNEZ RUIZ (2000), *Trilladoras y tractores: Energía, tecnología e industria en la mecanización de la agricultura española (1862-1967)*, Sevilla, Universidad de Sevilla, i Barcelona, Universitat de Barcelona. La taula-resum del concurs de ventadores es reproduceix a la taula 13, p. 97.

¹¹ Vegeu la producció de les diverses màquines per a tot el període d'activitat de l'empresa a D. TOS (1999), «La fàbrica J. Trepas de Tàrraga i la mecanització de l'agricultura», a E. VICEDO-RIUS (ed.), *Empreses i institucions econòmiques contemporànies a les terres de Lleida, 1850-1990*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 215-240.

¹² J. ESPINAGOSA (2004), «La fàbrica de maquinària agrícola J. Trepas (1914-2004): apunts d'un "viatge pel túnel del temps"», *URTX: Revista Cultural de l'Urgell*, núm. 17, p. 325-381.

¹³ Vegeu E. VICEDO-RIUS (2015), «Melior Guàrdia, Mas Dordal i el projecte d'irrigació del terme municipal d'Almacelles al darrer terç del segle XVIII», a *Territori i Societat*, número VII, p. 127-153.

encarregat per Melcior Guàrdia a l'arquitecte Mas Dordal el 1780,¹⁴ s'hi fa una llista dels usos del riu Noguera Ribagorçana en aquesta part final, des de l'assut de la séquia de Pinyana. Deixant de banda la descripció dels recs, parla d'un molí fariner a Alfarràs, «que da el abasto de arinas a muchas poblaciones de Aragón y Cathaluña». Disposen també de molins Almenar, Alguaire, Torrefarrera (amb molí fariner i paperer) i Lleida, «con distintos molinos». A la riba oriental del Noguera Ribagorçana, esmenta sengles molins a Albesa i Torrelameu.

En el segle llarg que va des del 1780 al 1906, els aprofitaments industrials s'han ampliat a l'eix de Pinyana. Vegem-ne els trets principals:

- Continuació de l'activitat de molineria amb la incorporació de l'energia elèctrica i l'aparició d'autèntiques fàbriques de farina. Amb posterioritat al 1906, apareixeran altres empreses, com la Farinera Pere Llussà la Meta, construïda entre els anys 1913 i 1915 sota la direcció de l'arquitecte Francesc de Paula Morera Gatell.
- Fàbriques de filats i teixits a Alfarràs, Alguaire i Rosselló.
- Centrals elèctriques (més endavant analitzarem el desenvolupament d'aquest sector).
- Fàbriques de conserva que permeten donar sortida a una part de les hortalisses que fa la pagesia lleidatana.
- Altres fàbriques, com la de plomes, a Alguaire, o la de paper, a Rosselló. La tradició paperera de la zona ja consta el 1780, amb la indústria d'aquest sector a Torrefarrera.

Taula 3. Aprofitaments industrials al canal de Pinyana (1906), segons Josep Bayer i Bosch

Terme	Indústries	Potència total (CV)	Treballadors (nombre)	Nòmina setmanal (en pessetes)	Nòmina anual (en pessetes)	Observacions
Lleida	Dues fàbriques de conserva	Vapor + hidràulica	150			A l'estiu s'empren els sobrants del rec, però sobretot vapor.
Alfarràs	Tres fàbriques de filats	540	650	5.000	240.000	

¹⁴ J. M. DORDAL (1780), *Escrit que conté la Notícia del Riu Noguera y Projecte del Us de sas ayguas per a Regar las Terras de Almasellas*, Arxiu dels Barons d'Esponellà, còpia conservada a l'Ajuntament d'Almacelles. Vegeu E. VICEDO-RIUS (2015), «Melcior Guàrdia, Mas Dordal i el projecte d'irrigació del terme municipal d'Almacelles al darrer terç del segle XVIII», a *Territori i Societat*, número VII, p. 127-153.

Terme	Indústries	Potència total (CV)	Treballadors (nombre)	Nòmina setmanal (en pessetes)	Nòmina anual (en pessetes)	Observacions
Almenar	Salt amb molí	150	—	—	—	Es pot aprofitar més (aigua potable i enllumenat elèctric).
Alguaire	Fàbrica de filats i teixits	300	—	3.500	168.000	Annex: fàbrica de plomes d'escriure, «única en España».
Alguaire	Molí fariner de la Vila	20	—	—	—	
Alguaire	Molí fariner del Peretó	20	—	—	—	
Vilanova del Segrià	Salt amb fàbrica de farines El Molinot	120	—	—	—	
Rosselló	Fàbrica de filats	250	—	—	125.000	
Rosselló	Molí fariner de Bota	16	—	—		
Rosselló	Fàbrica de paper	216 (més 300 per explotar)	80	2.000	104.000	Quan tot funcioni dintre de tres mesos.
Torrefarrera	Central elèctrica	180				La central que donarà electricitat a Lleida.
Lleida	Dues fàbriques de farina	120	25			
Total		2.000	2.000 (pot arribar a 3.000)		De 300.000 a 400.000	

FONT: J. BAYER I BOSCH (1906), *Memoria acerca de las deficiencias que se notan en la administración y distribución del agua del Canal de Piñana, importancia de los intereses que resultan perjudicados, y medidas que deberían adoptarse para remediarlas*, Lleida, Sol i Benet.

A una escala més gran (la de tota la província de Lleida), disposem de la informació que proporciona la *Reseña geográfica y estadística de España*,¹⁵ publicada el 1912. És a dir, amb una cronologia molt semblant

¹⁵ «Reseña de los caudales de agua, alturas y fuerzas de los saltos por orden alfabético de provincias» (1912), a DIRECCIÓN GENERAL DEL INSTITUTO GEOGRÁFICO Y ESTADÍSTICO, *Reseña geográfica y estadística de España*, vol. I, Madrid, Imprenta de la Dirección General del Instituto Geográfico y Estadístico, p. 298 i s.

a la de la taula 3. Els aprofitaments industrials estan ordenats per conques hidrogràfiques de la província de Lleida:¹⁶

- La conca del Segre i la de la Noguera Pallaresa són les que tenen més aprofitaments industrials: cinquanta-cinc i quaranta-sis, respectivament. Un total de cent un aprofitaments sobre els cent noranta-dos de tota la província, una mica més de la meitat. Trenta-sis molins fariners en total, trenta-dues centrals elèctriques, set molins d'oli, cinc serradores de fusta, algunes fàbriques de filats, teixits, cardar llana, paper, etc. I som només al 1912.
- Les conques de la Garona i el Toran, del Cardener i del Valira tenen un nivell mitjà-baix d'aprofitament. Vint-i-cinc molins fariners, deu centrals elèctriques i algunes indústries relacionades amb la fusta i el sector tèxtil.
- Les conques de la Noguera Ribagorçana, el Flamisell i el Nere tenen un nivell més reduït (segurament, en els dos darrers casos, a causa d'una conca més petita). El desenvolupament dels embassaments a la conca del Ribagorçana és molt posterior.

Taula 4. Aprofitaments dels cursos d'aigua a la província de Lleida (1912)

Riu o corrent d'aigua	Aprofitament (nombre)	Cabal (l/s)
Segre	Molí fariner (19)	56.325
	Rentat de remolatxa (2)	20.300
	Producció d'energia elèctrica (13)	249.800
	Molí de guix (1)	3.000
	Fàbriques de paper (2)	13.000
	Fàbriques de filats (3)	40.000
	Molins d'oli (2)	15.000
	Fàbrica metal·lúrgica i tallers (3)	28.500
	Fàbriques diverses i usos industrials (5)	50.300
Segre i Aransa	Fàbrica de filats (1)	9.000
	Fàbrica d'electricitat (1)	2.500

¹⁶ Podeu consultar les pàgines corresponents a <http://web.udl.es/usuaris/c4083907/2008-HIL-Web/Textos/Resenya,%201912,%20aprofitaments%20hidraulics.pdf>. Per accedir als documents, caldrà copiar l'enllaç i posar-lo al navegador, evitant els punts finals i les separacions mitjançant guions.

<i>Riu o corrent d'aigua</i>	<i>Aprofitament (nombre)</i>	<i>Cabal (l/s)</i>
Segre i Senil	Fàbriques d'electricitat (3)	2.920
Segre, Carp i la Riguera	Força per a ferrocarril (1)	30.000
Segre, Aransa, Senil, Carp i la Riguera	Total aprofitaments: 55	Total cabal: 493.645
Noguera Pallaresa	Elevació d'aigua salada (2)	700
	Molins fariners (17)	28.945
	Molins d'oli (5)	7.640
	Producció d'energia elèctrica (10)	84.250
	Serradores de fusta (5)	4.700
	Fàbrica de cardar llana (1)	6.000
	Fàbrica de teixits (1)	1.500
Noguera Pallaresa i Bonaigua	Fàbriques d'electricitat (4)	40.000
Noguera Pallaresa, Abella i Gabet	Fàbrica d'electricitat (1)	15.700
Noguera Pallaresa, Bonaigua, Abella i Gabet	Total aprofitaments: 46	Total cabal: 189.435
Noguera Ribagorçana	Molins fariners (7)	10.306
	Producció de força motriu (1)	860
Noguera Ribagorçana	Total aprofitaments: 8	Total cabal: 11.166
Garona	Molins fariners (10)	8.110
	Serradores de fustes (2)	800
	Producció de força motriu (1)	8.000
Garona i Toran	Producció de força motriu (2)	10.900
Garona i Toran	Total aprofitaments: 15	Total cabal: 27.810
Cardener	Molins fariners (7)	17.600
	Fàbrica d'electricitat (1)	3.000
	Producció de força motriu (4)	11.650
	Serradora de fustes (1)	2.500
	Reg (1)	1.400
	Fàbrica de filatures (1)	500
Cardener	Total aprofitaments: 15	Total cabal: 36.650

Riu o corrent d'aigua	Aprofitament (nombre)	Cabal (l/s)
Valira	Molins fariners (8)	11.430
	Fàbrica d'electricitat (1)	2.000
	Fàbriques de filatures i teixits (2)	450
	Reg (1)	1.500
	Producció de força motriu (1)	1.500
	Usos industrials (1)	100
Valira	Total aprofitaments: 14	Tot cabal: 16.980
Flamisell	Molins fariners (7)	8.910
Flamisell	Total aprofitaments: 7	Total cabal: 8.910
Negre	Molins fariners (2)	2.100
	Fàbrica de cardar llana (1)	600
	Serradora de fustes (1)	1.000
Negre	Total aprofitaments: 4	Total cabal: 3.700
Altres rius (Inyola, Barrados, Aransà, Aiguadora, Lalloso, Noguera i Rivera Salada)	Molins fariners (21)	16.483
	Serradores de fustes (4)	1.172
	Producció de força motriu (1)	458
	Fàbrica metal·lúrgica (1)	400
	Fàbrica de filatures (1)	400
Altres rius	Total aprofitaments: 28	Total cabal: 18.913
Total aprofitaments als rius lleidatans: 192		Total cabal: 807.209

FONT: Elaboració a partir de la «Reseña de los caudales de agua, alturas y fuerzas de los saltos por orden alfabético de provincias» (1912), a DIRECCIÓN GENERAL DEL INSTITUTO GEOGRÁFICO Y ESTADÍSTICO, *Reseña geográfica y estadística de España*, vol. I, Madrid, Imprenta de la Dirección General del Instituto Geográfico y Estadístico, p. 298 i s.

L'estudi d'Elisa Ros sobre les indústries a la Val d'Aran dona fe d'aquesta gran riquesa industrial a les zones de muntanya.¹⁷ A l'apèndix del seu treball, ens proporciona la llista de molins fariners, serradores, batans, fàbriques de llana i producció hidroelèctrica en molins i serradores. Tret del conjunt dels batans inventariats que es tanquen a final del segle XIX, la resta dels elements (amb força excepcions en el cas dels

¹⁷ E. ROS BARBOSA (2016), «Els aprofitaments hidràulics d'època moderna i contemporània a la Val d'Aran», a E. VICEDO-RIUS (ed.), *Pagesia, indústria i món rural: Actes del VIII Congrés sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 261-295.

molins) manté l'activitat fins als anys quaranta o cinquanta del segle XX, i les dues fàbriques de llana, fins a dècades posteriors. En resum, durant el primer terç del segle XX, les infraestructures industrials araneses (a excepció dels batans i d'una bona part dels molins fariners) continuen funcionant, en molts casos (en concret, molins i serradores), des de segles anteriors.

Una visió de l'activitat industrial i de serveis a la primera meitat dels anys 1930 es pot trobar mitjançant la relació de societats anònimes a la província de Lleida, on destaquen per capital nominal superior a mig milió de pessetes l'Elèctrica de Balaguer S.A., l'Elèctrica Baiget de les Borges Blanques i Saltos de Piñana S.A. de Lleida; Orujos de Borjas S.A.; la Forestal la Pallaresa de Tírvia, Maderas y transportes Rosell S.A. de Tremp i Maderas Sarradell S.A. de Lleida; la Cooperativa la Gremial S.A. de Lleida; i les empreses de transport Galtanegra de Solsona o Autotransporte Parellada S.A.¹⁸

La conjuntura de la Primera Guerra Mundial

La Primera Guerra Mundial generà una conjuntura expansiva a tot el món occidental,¹⁹ també a Catalunya i a les terres de Lleida. A més, coincideix amb una etapa de dinamisme fomentada per accions de la Mancomunitat de Catalunya, la Federació Agrícola Catalano-Balear, la Cambra Agrícola Oficial de Lleida i sa Comarca, la Cambra de Comerç²⁰ i el Cercle Mercantil i Industrial.

L'any 1919, coincideixen dues activitats que ens donen informació de les realitats econòmiques de les terres de Lleida. En primer lloc, el concurs de maquinària i productes agrícoles organitzat per la Cambra Agrícola Oficial de Lleida i sa Comarca el maig de 1919. Se'n publicà una àmplia ressenya en castellà i com a separata d'*El Pallaresa* per poder-lo difondre a Espanya. L'ànima fou Enric d'Hostalric, pocs mesos abans que, el 5 d'octubre de 1919, les eleccions a la Cambra en canviessin l'orientació, amb presència clau del sindicalisme catòlic.²¹ El segon esdeveniment fou la conferència que l'enginyer Eusebi Martí Lamich féu el mateix any al Cercle Mercantil i Industrial de Lleida, amb el títol «Nuestras industrias», que sortosament fou publicada en sis capítols al diari *El País*.²²

¹⁸ J. BARRULL (1986), *Les comarques de Lleida durant la Segona República (1930-1936)*, Barcelona, L'avenç, p. 124.

¹⁹ Vegeu l'apèndix 2, on es presenten els preus mitjans pagats i cobrats pels grangers dels Estats Units per al període 1910-1942, així com la diferència entre ambdues variables, i on s'observa que l'impacte de la guerra implica que els segons superin els primers. De fet, és l'únic subperíode del gràfic en el qual succeeix aquesta conjuntura positiva.

²⁰ R. SOL [et al.] (1998), *La Cambra de Comerç i Indústria de Lleida*, Lleida, Cambra de Comerç i Indústria de Lleida. Vegeu l'anàlisi sobre la Cambra de Comerç de Lleida a M. C. ROSELL PUJOL (2010), *Josep Pujol Cercós, alcalde de la modernitat: Economia, política i societat a la Lleida dels anys vint (1927-1935)*, Lleida, Pagès, esp. p. 55-88.

²¹ Vegeu E. VICEDO-RIUS (2006), *Enric d'Hostalric i Colomer*, Valls, Cossetània, p. 49-55.

²² *El País* (12, 21, 26 i 30 maig 1919; 9 i 14 juny 1919).

L'exposició oferí productes forans i locals,²³ dels quals destaquem aquests darrers per l'objectiu d'aquest treball. S'observa que els productes són de pobles de l'àrea més propera a Lleida. Es tracta, de ben segur, d'una informació parcial però referida a l'àrea segurament més dinàmica de les terres de Lleida: les melmelades de la granja de Daniel Llop, de Lleida; les melmelades i conserves vegetals de l'empresa Vilalta, de Lleida; els licors, anissos, vermuts, ginebres, roms i xarops d'Enric Serecigni, propietari de la Mundial; els olis Pujol i Cornudella, de Lleida, i Torrent, de Juneda; les camamilles, conyac i vins d'Ignasi Girona, del Castell del Remei; els vins Formiguera, de Linyola, i de Miquel Miret, de Lleida; els vins clars i l'anís Infernal de Miquel Serra, de Lleida; els vins, camamilla i anís de Sant Jaume de la casa Culleré, de Mollerussa; les produccions de Pere Mor, que presenta anissos, l'Estomacal Wilson i altres productes de la seva fàbrica; les llets condensades de la Societat Condensaria del Segre, de Balaguer; els formatges i la mantega de la casa Piulats, de Bellvis, i els quefirs i iogurts de la casa Piqué, de Lleida.

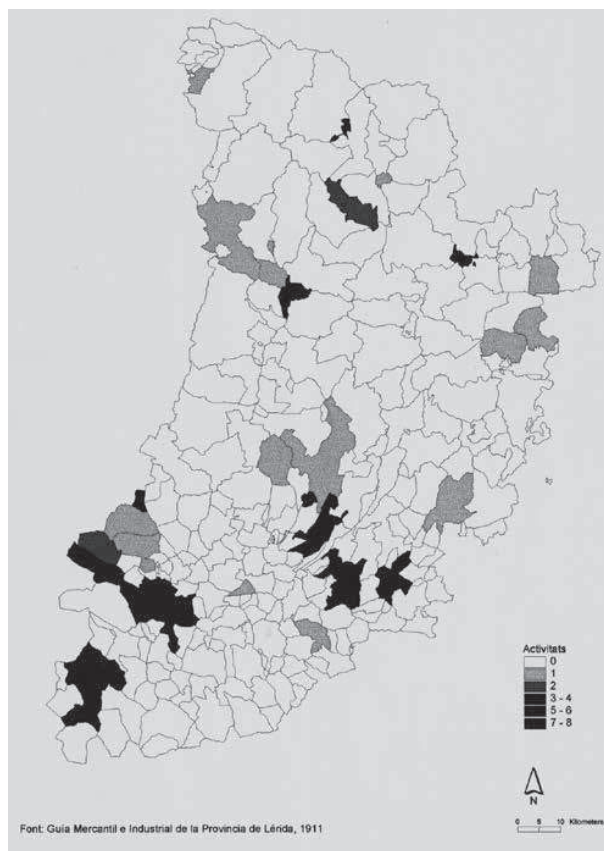
Pel que fa a la maquinària agrícola, Domènec Daniel, de Lleida, presenta una màquina de creació pròpia per premsar i enfardar palla i alfals; Ignasi Gavin, de Juneda, exposa una màquina netejadora i rentadora d'olives que ha inventat, i la fàbrica Ciutat de Lleida aporta trills i ventadores, amb un gran èxit de vendes a Catalunya i l'Aragó, segons la publicació *El Pallaresa*.

En l'esmentada conferència pronunciada per l'enginyer Eusebi Martí Lamich, s'hi destaca el sector tèxtil, amb dues fàbriques de filats a Alfarràs que sumen 540 CV i on treballen entre cinc-cents i sis-cents treballadors i treballadores; a Alguaire, una fàbrica de filats i teixits amb 200 CV i dos-cents treballadors i treballadores; a Rosselló, una fàbrica de filats amb una potència de 800 CV i dos-cents cinquanta treballadors i treballadores, i dues fàbriques de pasta i de paper amb 350 CV en total. Les dades són idèntiques a l'estudi del 1906 de Josep Bayer, la qual cosa fa pensar que no són originals pel que fa a la séquia de Pinyana.

En canvi, sobre la indústria tèxtil en altres geografies (tot i que segurament hi ha alguna repetició amb la llista de Pinyana), relata els filats a Artesa de Segre, la Seu d'Urgell i Prullans; teixits a Alguaire, Lleida, Artesa de Segre, el Pont de Suert i la Pobla de Segur; teixits de cànem a la rodalia de Balaguer; mantes de llana al Pont de Suert i Castellciutat, i llana al Pont de Suert (s'exporta en brut i s'importa neta, es perden subproductes). El mapa 1, relatiu a la informació de la *Guia mercantil i industrial* del 1911, mostra també aquesta limitada presència del sector tèxtil i la seva distribució en diversos pobles del territori provincial.

Destaca el sector oliver, amb 17 milions de quilos d'oli exportats el 1917, el 55 % de la collita, i la producció de sabons (es planteja que potser es podria fer glicerina), i conserves a la ciutat de Lleida, amb una producció d'uns 2 milions de quilos l'any, el 95 % exportat a les Amèriques (*sic*). Una fàbrica d'embotits a Cervera

²³ «Concurso de Maquinaria y Productos agrícolas organizado por la Cámara Agrícola Oficial de Lérida y su Comarca», *El Pallaresa* (24 maig 1919). No reproduïm les empreses de fora de les terres de Lleida.

Mapa 1. Localització de les activitats relacionades amb els filats i teixits (1911) (nombre). Font: E. VICEDO-RIUS, L. AZNAR i A. FERRERES (1999), *Empreses, empresarios i tècnics en una època de canvi (1880-1936)*, treball inèdit que gaudi d'un ajut competitiu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs (1998-1999).

que dona feina a quaranta o cinquanta treballadors i treballadores. L'autor proposa que l'excedent de llet a la muntanya es podria emprar per fer formatge i mantega. A Lleida, Almacelles i Bellvis, hi ha empreses de derivats làctics. A Lleida (dues fàbriques), Anglesola i Puiggròs, s'hi cou carn d'animals morts per alimentar el bestiar porcí.

També fa referència a les exportacions de troncs d'arbres cap a França des del Pallars i proposa el foment de la producció de derivats de la fusta, com alcohols, quitrans, cetones, etc. Borges i Mollerussa s'afegeixen a Rosselló en la producció de paper. La sucra de Menàrguens i les centrals elèctriques formen part del discurs, de la qual cosa obviem ara el detall perquè són sectors que seran estudiats en apartats propers. La primera de les sis entregues de la conferència versa sobre mines i pedreres, on destaquen les mines d'Almatret i la Granja d'Escarp; les pedreres d'Arties, la Floresta i Vinaixa, i s'esmenten recursos que, amb un ferrocarril que en permeti l'exportació, podrien ser explotats:

... tal ocurre con los hierros de Ainet de Besan, Alins y Senet, los plomos de Vilaller, Durro y Taul en el valle de Bohi, el cobre de Olius, el manganoso de Peramola y Gerri de la Sal y la Cuenca hullera del partido de Seo de Urgel.²⁴

Les terres de Lleida són una zona fonamentalment agrària. Amb la baixada dels preus dels adobs minerals i químics des de final del segle XIX fins a mitjan anys trenta del segle XX,²⁵ i amb l'expansió

²⁴ *El País* (12 maig 1919).

²⁵ J. PUJOL (1998), «La difusión de los abonos minerales y químicos hasta 1936. El caso español en el contexto europeo», *Historia Agraria*, núm. 15, p. 143-182.

del sindicalisme cooperatiu, es facilità l'ús dels fertilitzants no orgànics. Fins al punt que la Sociedad Ibérica del Ázoe té el projecte de crear una fàbrica a Lleida. Es construïria al pla de Vilanoveta, donaria feina a uns mil cinc-cents obrers i tindria una potència instal·lada de 25.000 CV de vapor. Eusebi Martí Lamich explicava que, amb 50 tones de pedra calcària de la Floresta i 7 tones de carbonat de sosa, es farien al dia 50 tones de nitrat de calç i 7 tones de nitrat de sosa. Tot i que el 1914 s'aturà la construcció i s'envià part de la maquinària a una fàbrica francesa prop de Lorda, l'any 1929 ja estava en funcionament. Com ha mostrat James Simpson, la província de Lleida és una de les que empra més de 100 quilos de fosfats per hectàrea el 1930, un valor que només es dona a les províncies nord-orientals peninsulars, a València i les Balears. L'ús d'adobs nitrogenats gira al voltant de 26 a 50 kg/ha i els potàssics se situen entre 0 i 7 kg/ha a la província de Lleida. És en els cultius intensius on s'esmercen més adobs químics, tant fosfats com nitrogenats.²⁶

Activitats de foment

El primer terç del segle XX protagonitza un ampli conjunt d'activitats que podríem qualificar genèricament d'*accions i/o polítiques de foment de l'economia*. Protagonitzades per institucions associatives o públiques, foren de ben segur un estímul per a la millora de l'economia i la societat de les terres de Lleida.²⁷

Ens hem referit ja al concurs de maquinària i productes agrícoles organitzat per la Cambra Agrícola Oficial de Lleida i sa Comarca el maig de 1919. El 12 de maig de 1919, també havia organitzat un concurs provincial de bestiar, continuació del primer, que es féu el juny de 1918. De mans d'Enric d'Hostalric i la Cambra, es fa a Lleida, el 1920, el XXIII Congrés de la Federació Agrícola Catalano-Balear.²⁸ És la cinquena vegada durant el segle XX que una població de les terres de Lleida viu una trobada d'aquesta magnitud. Les anteriors havien estat també a Lleida, el 1900; a Cervera, el 1905; a Tàrraga, el 1910,²⁹ i a Balaguer, el 1915.³⁰ La Mancomunitat de Catalunya va promoure força cursos i activitats formatives al territori lleidatà³¹ i, de

²⁶ J. SIMPSON (1997), *La agricultura española (1765-1965): La larga siesta*, Madrid, Alianza, p. 158-174.

²⁷ Ramon Casteràs destaca la creació el 1907 del Foment de la Producció de la Província de Lleida, a imitació del Foment del Treball Nacional, i promogut entre altres per persones vinculades a la primera cambra agrícola, com Francesc Macià o Pere Aliet. Amb dos objectius explícits: crear una entitat que aixoplugués les iniciatives lleidatanes i aconseguir una Catalunya més enllà de l'àrea de Barcelona. Tingué una vida curta, inferior a un any. R. CASTERÀS (1993), *Els fabricants, els comerciants, els botiguers i la formació de la Lleida del s. XX, vol 1* (1898-1923), Lleida, IEL, p. 241-243.

²⁸ «XXIII Congrés de la Federació Agrícola Catalana-Balear celebrat a Lleida» (1920), *Revista de l'IACSI*, vol. LXIX, quadern 11-12.

²⁹ FEDERACIÓ AGRÍCOLA CATALANA-BALEAR (1910), *XIII Congrés celebrat a la ciutat de Tàrraga els dies 15 y 16 de maig del any 1910*, Barcelona, J. Riera impressor, p. 188.

³⁰ FEDERACIÓ AGRÍCOLA CATALANA-BALEAR (1917), *XVIII Congrés Agrícol celebrat a la Ciutat de Balaguer els dies 23 i 24 de maig del any 1915*, Barcelona, Estampa de F. Altés.

³¹ MANCOMUNITAT DE CATALUNYA (1923), *L'obra realitzada: Anys 1914-1923*, Barcelona, Mancomunitat de Catalunya.

cara al foment de la mecanització agrària, organitzà el concurs de tractors de Lleida l'abril de 1921 (vegeu l'apèndix 4).³² També la Confederació Sindical Hidrogràfica de l'Ebre organitzà una gran exposició a Lleida l'any 1928, que tingué una gran repercussió a tota l'àrea de Lleida i de la qual es feren un extens ressò la premsa i publicacions periòdiques com *Vida Lleidatana*.³³

D'una manera molt sintètica, vegem les principals accions realitzades per les institucions abans esmentades:

- Des de la Cambra es reivindiquen preus justos per a la remolatxa sucrera en funció de la distància fins a la fàbrica, és a dir, incorporant-hi com a variable el cost del transport;³⁴ un preu de l'oli digne al marge de l'especulació,³⁵ i, ja en el marc del XXIII Congrés de la Federació Agrícola Catalano-Balear, Enric d'Hostalric s'oposa contundentment a la taxació de preus i, finalment, s'accepta posar en la resolució que només es podrà fer en casos excepcionals i consultant els sectors interessats.³⁶
- La Mancomunitat de Catalunya farà recerca al Laboratori dels Serveis Tècnics d'Agricultura per tal d'assessorar sobre els cultius més adients a les terres, així com sobre els mètodes de fertilització i de lluita contra els flagells. Tota una sèrie de cursets seran realitzats pels Serveis Tècnics d'Agricultura, alhora que el Servei d'Acció Social Agrària farà promoció de l'associacionisme. En *L'obra realitzada* (vegeu la nota 27) es fan diversos mapes on s'ubiquen els diversos cursos fets a les terres de Lleida. Per exemple, hi destaquen les conferències sobre arbres fruiters, la campanya d'esporgar oliveres i les conferències i la prestació de serveis del Servei d'Acció Social Agrària.³⁷

³² MANCOMUNITAT DE CATALUNYA (1921), *Concurso de tractores de Lérida*, Barcelona, Mancomunitat de Catalunya.

³³ Vegeu *Vida Lleidatana*, núm. 58 (1928): <http://mdc2.cbuc.cat/cdm/compoundobject/collection/vidalleida/id/1642/rec/56>. Es poden consultar en línia els diaris de l'exposició al fons Sol-Torres, conservat a la biblioteca de la UdL: http://soltorres.udl.cat/discover?query=Diario+de+la+Exposici%C3%B3n+1928&filtertype=*&filter=&submit_search-filter-controls_add=Add&rpp=10&sort_by=score&order=DESC.

³⁴ A la sessió de la Cambra del dia 3 de febrer de 1918, es validaren les conclusions de la reunió feta el dia abans i convocada pel Sindicat Agrícola de Bellvís. En concret, s'acceptaria el preu de 80 pessetes per tona, sempre que la sucrera de Menàrguens pagués el cànon pel reg al canal d'Urgell, lliurés llavor sense cost i es considerés com a complement del preu la distància des de la zona de producció fins a la fàbrica. Si no fos així, es considera que seria més profitosa la producció de panís o alfals. *Boletín de la Cámara Agrícola Oficial de Lérida y su Comarca*, núm. 2 (15 febrer 1918), p. 6.

³⁵ S'aconseguí el suport de molts sindicats, sobretot de les Garrigues, però també de l'Urgell, el Pla d'Urgell i el Segrià: Albatàrrec, Corbins, Juneda, la Pobla de Cérvoles, Anglesola, Vilanova de la Barca, Llardecans, Rosselló, Aitona, Vilagrassa, Artesa de Segre, Bellpuig, Castelserà, Seròs, el Palau d'Anglesola, l'Albi, el Soleràs, Soses, Castellans i Arbeca. CÁMARA AGRÍCOLA OFICIAL DE LÉRIDA Y SU COMARCA (1919), *Memoria de los trabajos realizados durante el año 1918*, Lleida, Cambra Agrícola Oficial de Lleida i sa Comarca, p. 15-16.

³⁶ Vegeu E. VICEDO-RIUS (2006), *Enric d'Hostalric i Colomer*, Valls, Cossetània, p. 40-48.

³⁷ Sobre la Mancomunitat, vegeu J. CASANOVAS I PRAT (1996), *L'acció tècnica agrària (1912-1939): La política agrària de la Mancomunitat i la Generalitat de Catalunya*, Barcelona, Universitat de Barcelona, Facultat de Geografia i Història; J. CASANOVAS I PRAT (1998), «La Mancomunitat de Catalunya i el foment del sindicalisme agrari: 1919-1923», a J. BARRULL, J. J. BUSQUETA i E. VICEDO-RIUS (ed.) (1998), *Solidaritats pageses, sindicalisme i cooperativisme*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 395-415.

- Els congressos de la Federació Agrícola Catalano-Balear del 1910 (Tàrrrega) i del 1915 (Balaguer) tracten, a més de temes generals o que afecten altres zones, problemàtiques específiques de les terres de Lleida. Per exemple, la tercera sessió del congrés realitzat a Tàrrrega va incorporar una ponència d'Ignasi Girona i Vilanova, sota el títol «Producció y circumstancies en que's desentrrotlla l'agricultura al Urgell»,³⁸ que reivindica, entre altres coses, una col·laboració entre la societat propietària i el sindicat de regs per implicar la inversió de l'Estat i reclama la creació d'un subcanal per millorar el reg, ja que ampliar el canal ja realitzat seria molt costós. La quarta sessió tracta sobre l'agricultura de la Segarra. Altres temes tractats fan referència als cereals i farratges a la Segarra i l'Urgell i a la producció d'olis, un tema que sens dubte interessa a les terres de Lleida. D'altra banda, al congrés de Balaguer (1915), hi hagué dos temes únics: l'ensenyament agrícola a l'escola i la vaca lletera a la regió de l'Urgell.
- D'iniciativa de l'Escola d'Enginyers Industrials de Barcelona, que el 1936 proposava a la Generalitat de Catalunya fer una conferència per estudiar els recursos energètics i miners catalans, el 30 d'abril de 1937 es convocà la Conferència de l'Aprofitament Industrial de les Riqueses Naturals de Catalunya, que finalment no es féu a causa de la Guerra Civil.³⁹

Tot i la temàtica agrària de moltes d'aquestes activitats, no s'ha d'oblidar que es troben a la base d'activitats industrials derivades, que moltes vegades són promogudes pels sindicats-cooperatives. A les terres de Lleida, aquests es caracteritzen per la compra d'*inputs* i l'establiment de molins fariners, premses de vi i d'oli, etc. El moment en què hi hagué més legalitzacions fou el període comprès entre els anys 1915 i 1919, seguit dels períodes 1930-1933 i 1920-1924, la qual cosa no s'ha de confondre amb l'inici real de les activitats, que és molt anterior.⁴⁰ La Societat Agrícola Pràctica (1902), el Sindicat de Guissona i sa Comarca (1906), el de Cervera i sa Comarca (1918),⁴¹ el d'Agramunt i la Cooperativa Lletera del Cadí, a la Seu d'Urgell (1915), són exemples del sindicalisme més potent. A les Garrigues coincideixen, en el quinquenni 1915-1919, canvis polítics i culturals i el desenvolupament de sindicats-cooperatives vinculats a la transformació de l'oli.⁴²

³⁸ FEDERACIÓ AGRÍCOLA CATALANA-BALEAR (1910), *XIII Congrés celebrat a la ciutat de Tàrrrega els dies 15 y 16 de maig del any 1910*, Barcelona, J. Riera impressor, p. 153-161.

³⁹ L. CASASSAS SIMÓ (1977), *Barcelona i l'espai català*, Barcelona, Curial, p. 218-224.

⁴⁰ Vegeu les entrades de diversos sindicats cooperatius a C. MIR, A. JARNE, J. SAGUÉS i E. VICEDO-RIUS (dir.) (2010), *Diccionari biogràfic de les terres de Lleida: Política, economia, societat i cultura (segle XX)*, Lleida, Alfazeta.

⁴¹ J. M. RAMON (1999), *El sindicalisme agrari a la Segarra*, Lleida, Pagès.

⁴² Sindicat Agrícola de les Borges Blanques (1912), Sindicat Agrícola de Torregrossa (1914), el Pla d'Urgell (1914), Sindicat de Maials (1917) i Sindicat Agrícola de Vinaixa (1920), entre d'altres. F. SALES (1995), «Transformacions agràries a les Garrigues (1860-1936). De l'especialització olivarera a la crisi del sector», *Recerques*, núm. 29, p. 87-108; J. J. MATEU (1996), *Terra i treball a les Garrigues*, Lleida, Pagès.

Figures 1-3. Mancomunitat de Catalunya, concurs de tractors i exposició de maquinària agrícola (Lleida, 1921).

Figura 4. Exposició agrícola de la Confederació Sindical Hidrogràfica de l'Ebre (Lleida, 1928).

El mateix any que la Federació tractava el tema de la vaca lletera a l'Urgell, el 1915, amb l'impuls de Josep Zulueta Gomis, propietari, exdirector del canal d'Urgell i expresident de la Federació d'Associacions Agrícoles de Catalunya, es crea la Cooperativa Lletera del Cadí a la Seu d'Urgell. Inicialment, es dedicà a la indústria càrnia i a la producció de mantega i formatge, però amb la fusió, l'any 1935, amb la cooperativa lletera de Bellver de Cerdanya, esdevingué la principal indústria làctica pirinenca.

A la Segarra, els sindicats de Guissona i Cervera contribueixen a una millora de les economies pageses i al progrés general de l'agricultura, s'enfronten al monopoli del sindicat de fariners i produeixen farina i pa cooperatiu. Aquests dos sindicats pagaven preus pel blat més elevats que els de mercat i col·locaven molt bé les farines com a resultat de la qualitat, el preu i l'acció empresarial per augmentar les vendes. Per exemple, les campanyes 1931-1932 i 1934-1935 es mogueren, per part del sindicat de Guissona, entorn de 4 milions de quilos de blat. A més, ambdós sindicats vengueren el pa que elaboraven a bon preu.⁴³ En aquestes mateixes jornades, Ramon Ramon va destacar la importància que el sector fariner lleidatà, i especialment cerverí, tenia en el conjunt de la producció farinera espanyola.

Les activitats econòmiques a partir de la Guia mercantil i industrial (1911) i de la Guia comercial (1926)

L'anàlisi de les guies comercials ens ha de permetre una primera aproximació a la situació de les activitats econòmiques el 1911 i als canvis produïts fins al 1926, en el marc de la conjuntura favorable de la Primera Guerra Mundial per als països neutrals. La guia té la voluntat de ser com un nomenclàtor dels veïns i la seva professió, la qual cosa té un avantatge sobre les fonts impositives estatals: hi ha una àmplia representació de totes les persones i professions que efectivament es practiquen.⁴⁴ En no tractar-se d'informació fiscal quantificable, hem reduït sovint la informació al nombre d'activitats esmentades a la guia (tot i que en els mapes presentats i en l'original dels resultats de recerca es dona una mica més de detall). Som conscients que una activitat pot ser diferent d'una altra en pes econòmic, per tant, prendrem aquests resultats com a tendències quan compararem l'any 1926 amb el 1911.

La taula 5 representa les activitats que tenen deu o més referències a la guia. A l'apèndix 3 se'n dona la llista completa. Les activitats que més destaquen són les següents:

⁴³ J. M. RAMON (1999), «El Sindicat Agrícola de Cervera i sa Comarca: dels orígens a la reconstrucció de la fàbrica de farines (1918-1924)», *Miscel·lània Cerverina*, núm. 10, p. 127-161; J. M. RAMON (1999), *El sindicalisme agrari a la Segarra*, en concret, taules 21 i 22 (p. 201 i 208, respectivament) i p. 210-211.

⁴⁴ Per al 1926, Jacinto Bonales ha comprovat que, pel que fa a Sort, la informació de la guia és més completa que la de la matrícula industrial.

- Algunes que serien freqüents en aquell moment històric. Per exemple, terrisseria, llauneria, ferreteria o serveis com ara hostals.
- Les empreses relacionades amb els ceps americans, en un context de recuperació de l'impacte de la fil·loxera.⁴⁵
- Noves activitats relatives a canvis importants en les societats, en diversos àmbits. Per exemple, relatives a la producció elèctrica i a l'enllumenat públic; a la formació de societats; fàbriques de sabó en relació amb la higiene, i serveis com ara assegurances o impremtes. Són activitats que superen la tradicional producció de caire més artesanal.

Taula 5. Activitats destacades segons la Guia Mercantil e Industrial de la Província de Lérida, 1911 (mínim deu referències)

Activitat	Lleida	Balaguer	Les Borges Blanques	Cervera	La Seu d'Urgell	Solsona	Sort	Tremp	Viella	Total
Oli mineral (magatzems)	4	0	0	6	0	0	0	1	0	11
Terrisseria	7	12	7	22	9	4	0	5	0	66
Enllumenat públic	4	5	2	5	3	3	2	2	1	27
Ceps americans	6	7	4	12	4	6	0	4	0	43
Electricitat (fàbriques)	7	2	4	2	1	0	1	0	0	17
Ferreteria	7	1	1	9	3	4	5	2	0	32
Llauneria	17	5	2	10	4	6	4	2	3	53
Impremta	8	0	0	4	1	1	0	1	0	15
Sabons (fàbriques)	7	3	0	1	0	0	0	0	0	11
Hostals	26	12	8	1	2	2	3	3	7	64
Assegurances contra incendis	8	0	0	0	0	0	5	0	0	13
Societats	26	8	9	22	3	9	0	5	1	83

FONT: E. VICEDO-RIUS, L. AZNAR i A. FERRERES (1999), *Empreses, empresaris i tècnics en una època de canvi (1880-1936)*, treball inèdit que gaudí d'un ajut competitiu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs (1998-1999).

⁴⁵ D. GARDEÑES i E. VICEDO-RIUS (1993), *La vinya i el vi a les terres de Lleida: Història i cultura*, Lleida, Pagès.

La taula 5 també mostra la distribució de les activitats per partits judicials. En termes generals, les activitats són més freqüents a mesura que anem cap a la zona plana de les terres de Lleida. La taula 6 compara les dades del 1911 i del 1926 per partits judicials. En l'àmbit territorial, les activitats són més abundants als partits judicials de Lleida, Balaguer, Cervera i les Borges Blanques. En conjunt, en quinze anys, es produeix un creixement mitjà del 100 %, en el qual destaquen Solsona i la Seu, però també Sort i Tremp. La taula 7 ens permet fer una anàlisi tipològica. Destaquem la varietat d'activitats que toquen tots els nivells productius. No som davant d'una valoració econòmica, la qual cosa ens permet formular que la reducció de les activitats relatives a l'oli pot significar simplement una concentració, com veurem en l'apartat dedicat a aquest sector. El creixement de sectors com la maquinària, l'electricitat, la mineria, els adobs o les manufactures alimentàries i no alimentàries ens permet copsar la naturalesa dels canvis productius durant el primer terç del segle xx, sense oblidar el gran creixement de les activitats relatives a l'ensenyament i la cultura.

Taula 6. Resultats totals dels grups per partits judicials

Partit judicial	1911		1926		Variació %
	Núm. activitats	%	Núm. activitats	%	
Lleida	1.073	26,33	2.214	27,17	106,34
Balaguer	670	16,44	1.394	17,11	108,06
Les Borges Blanques	498	12,22	840	10,31	68,67
Cervera	730	17,91	1.252	15,36	71,51
La Seu d'Urgell	250	6,13	569	6,98	127,60
Solsona	266	6,53	625	7,67	134,96
Sort	192	4,71	410	5,03	113,54
Tremp	286	7,02	622	7,63	117,48
Vielha	110	2,70	223	2,74	102,73
Total	4.075	100	8.149	100	99,97

FONT: J. BONALES CORTÉS (2003), *Informe dels treballs de recerca i buidat: «Guía comercial de Lérida y su provincia, 1926»*, treball inèdit, Lleida, Universitat de Lleida, Departament d'Història.

Taula 7. Resultats totals per grups d'activitat (1911-1926)

Grups	1911		1926		Variació %
	Núm. activitats	%	Núm. activitats	%	
Adobs	39	0,96	79	0,97	102,56
Olis	589	14,45	496	6,09	-15,79
Productes embotellats	92	2,26	244	2,99	165,22
Productes ramaders	286	7,02	743	9,12	159,79
Mineria i pedreria	27	0,66	85	1,04	214,81
Construcció	157	3,85	1.012	12,42	544,59
Matèria primera alimentació	491	12,05	903	11,08	83,91
Fusteria	703	17,25	1.113	13,66	58,32
Teixits	62	1,52	145	1,78	133,87
Manufactures alimentàries	135	3,31	295	3,62	118,52
Llenya i carbons	25	0,61	76	0,93	204,00
Professions liberals	592	14,53	1.056	12,96	78,38
Ensenyament i cultura	35	0,86	178	2,18	408,57
Transports i comunicacions	145	3,56	198	2,43	36,55
Metall, ferreria	484	11,88	717	8,80	48,14
Carburants i químiques	15	0,37	46	0,56	206,67
Manufactures no alimentàries	84	2,06	162	1,99	92,86
Electricitat	44	1,08	191	2,34	334,09
Maquinària	3	0,07	37	0,45	1133,33
Hostaleria	67	1,64	373	4,58	456,72
Total	4.075	100	8.149	100	99,97

FONT: J. BONALES CORTÉS (2003), *Informe dels treballs de recerca i buidat: «Guía comercial de Lérida y su provincia, 1926»*, treball inèdit, Lleida, Universitat de Lleida, Departament d'Història.

Sector olier

Des de l'etapa de creixement agrari del segle XVIII, a la Catalunya occidental hom detecta la presència de la vinya i l'olivera amb unes circumstàncies particulars. Si bé la vinya hi té una presència regular des de temps immemorials, a la segona meitat del set-cents es produeix un procés de plantació d'olives arbequines. En tots dos casos, són conreus que, en algunes poblacions, arriben al 10 o 20 % de la superfície cultivada.

La centúria posterior es caracteritzarà pel manteniment i l'ampliació dels molins i premses vinculats a la trilogia mediterrània. La taula 8 ofereix unes dades preestadístiques del 1883, quan encara mancava un decenni llarg per a l'impacte definitiu de la fil·loxera a les terres planes de la Catalunya occidental (1895).⁴⁶

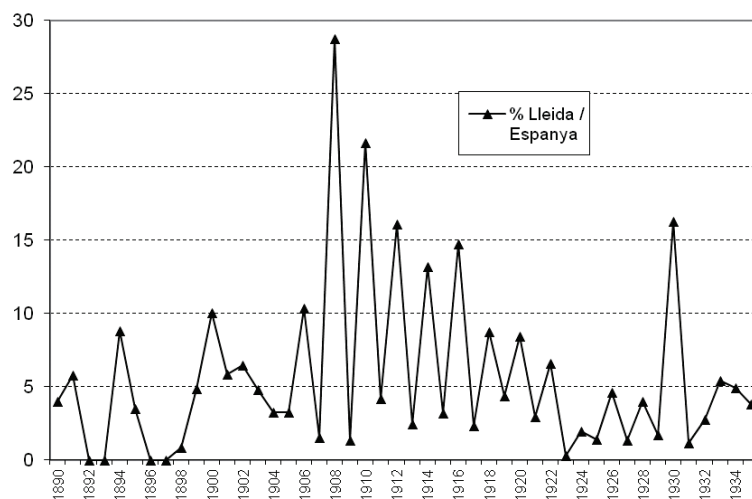
Taula 8. Produccions principals en diferents poblacions garriguenques (1883)

Poble	Blat (quarteres)	Ordi (quarteres)	Ametlles (quarteres)	Oli (roves)	Vi (càntirs)
Sarroca de Lleida	10.000	6.000	400	10.000	—
La Granadella	18.000	28.000	700	20.000	10.000
La Pobla de Cérvoles	400	4.000	250	16.500	40.000
L'Albi	10.000	25.000	—	20.000	80.000
El Cogul	500	500	200	4.000	—
Granyena	1.000	800	500	4.500	—
Maials	37.500	25.400	3.200	55.000	33.000
Les Borges Blanques	12.000	8.000	—	25.000	17.000
Llardecans	7.000	9.000	—	10.000	16.000
Vinaixa	500	500	—	5.500	14.000

FONT: Arxiu Municipal de Lleida, registre 1610, secció segle XIX.

Entre els anys 1880 i 1920 es produeix una important transformació dins la trilogia mediterrània. Per exemple, a la zona regada pel canal d'Urgell (vegeu la taula 1), es produeix una moderada tendència a la reducció de la terra campà i una dràstica reducció de la vinya, ara només replantada en les terres més adequades i no a tot arreu, com succeïa abans del 1895, quan els elevats preus ho permetien. El contrapunt fou

⁴⁶ Per a una visió panoràmica, E. VICEDO-RIUS (2010), «Paysannerie, huile, marchés et conditions de vie dans la Catalogne occidentale (1716-1930)», *Bulletin du Centre d'Histoire et d'Histoire de l'Art des Époques Moderne et Contemporaine de l'Europe Méditerranéenne et de ses Périphéries*, núm. 20, p. 217-243. També en línia a <http://web.udl.es/usuaris/c4083907/Vicedo-Montpeller-2010-Liame.pdf>.

Gràfic 2. Producció d'oli a la província de Lleida, percentatge sobre el total espanyol.

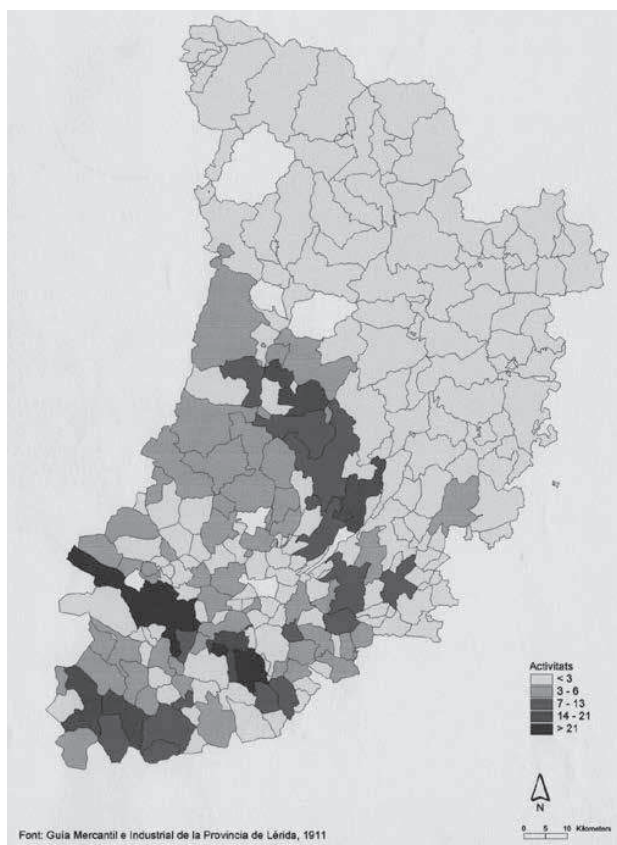
FONT: Elaboració pròpia a partir de dades publicades per J. F. ZAMBRANA PINEDA (1987), *Crisis y modernización del olivar*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca i Alimentación.

el clar creixement de l'olivera sola i, especialment, associada a la vinya, que quasi duplica entre el 1880 i el 1920. La composició d'aquesta associació creiem que devia ser favorable a l'olivera, que era el producte que es podia col·locar més fàcilment al mercat. El creixement de l'alfals respon a una expansió de la demanda del sector ramader, atenent en ocasions també el mercat francès.

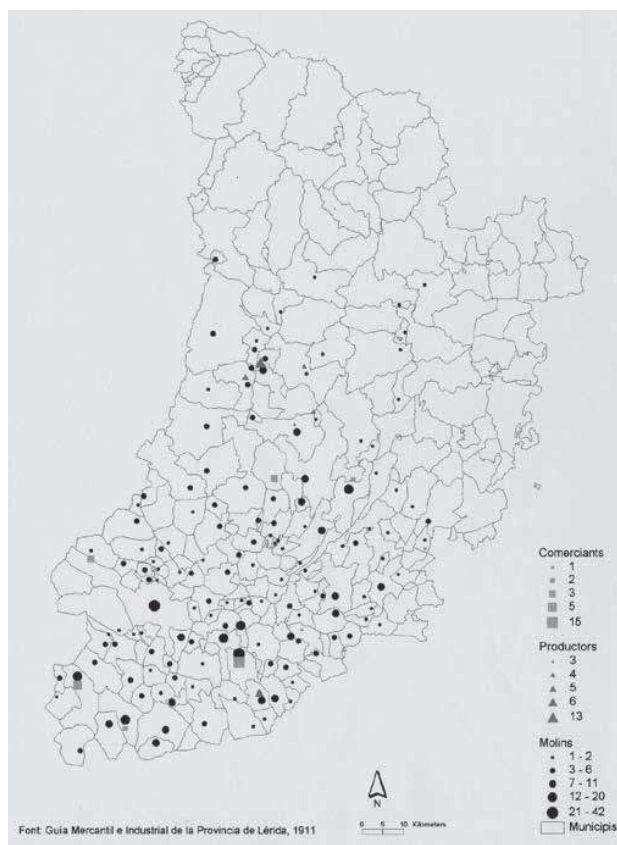
El gràfic 2 mostra el decenni 1906-1916 com el de major percentatge de participació lleidatana en la producció d'oli d'oliva a Espanya. La conjuntura alcista permet l'expansió i és una de les causes principals de la resistència demogràfica que s'observa en els pobles on l'olivera és un cultiu important. A partir de mitjan segon decenni del segle XX, es comença a detectar una davallada de la població. El cas de Torrebesses i pobles de la vall Major exemplifica aquesta nova situació. L'any 1930, només té unes poques desenes de jornals d'olivera més que el 1887, la qual cosa mostra una aturada del dinamisme.⁴⁷

Els mapes 2 i 3 mostren, respectivament, les dades del sector oliver segons la *Guía mercantil e industrial* del 1911. El primer fet a destacar és la presència de la major part de les activitats a la meitat sud i sud-occidental. A més, observem la disseminació dels molins per tota aquesta zona preferent, amb alguns punts de més concentració.

⁴⁷ I. ALDOMÀ i E. VICEDO-RIUS (2012), «L'aprofitament històric de l'aigua a la Catalunya seca: una anàlisi a partir del patrimoni etnogràfic del terme de Torrebesses a la vall Major (Segrià-Garrigues)», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 23, p. 13-36.

Mapa 2. Localització de les activitats relacionades amb els olis (1911) (nombre). FONT: E. VICEDO-RIUS, L. AZNAR i A. FERRERES (1999), *Empreses, empresarios i tècnics en una època de canvi (1880-1936)*, treball inèdit que gaudí d'un ajut competitiu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs (1998-1999). Pesca i Alimentación.

Mapa 3. Localització de les activitats relacionades amb els olis (1911) (tipologia). FONT: E. VICEDO-RIUS, L. AZNAR i A. FERRERES (1999), *Empreses, empresarios i tècnics en una època de canvi (1880-1936)*, treball inèdit que gaudí d'un ajut competitiu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs (1998-1999).

Però no és un tema només quantitatiu. Com va demostrar Ramon Ramon,⁴⁸ hi ha una clara millora tecnològica, amb motors hidràulics mecànics, que passen de vuit el 1890 a tres-cents noranta-nou el 1933. En canvi, les premses de biga (lés més importants el 1890) passen de dues-cents seixanta-nou a tretze en el mateix període. Però no és només això: Ramon ha mostrat l'existència d'unes empreses més productives, si comparem la darrerria del segle XIX i els anys finals de la segona dècada del segle XX, tot i que s'ha produït una important reducció del nombre, en passar de tres-cents trenta-dues a dues-cents trenta-tres. Però hi ha una excepció comarcal: a les Garrigues no només es multipliquen gairebé per quatre les quotes impositives de les indústries olieres entre els anys 1899 i 1917, sinó que es passa de setanta-vuit a noranta-sis empreses. Aquest fet ens ajuda a entendre el paper del sector oliverer i oliver en la resistència a la davallada demogràfica que hem apuntat més amunt.⁴⁹

Taula 9. Empreses i quotes impositives de la indústria de l'oli a Lleida

	1899 (aprox.)		1917 (aprox.)	
	Empreses (nombre)	Quota total (pessetes)	Empreses (nombre)	Quota total (pessetes)
Garrigues	78	5.696	96	20.843
Segrià	110	9.810	54	13.283
Urgell	37	2.472	28	4.270
Pla d'Urgell	28	1.524	17	3.321
Noguera	40	2.552	25	2.391
Segarra	29	1.476	10	983
Pallars Jussà	8	416	2	146
Alt Urgell	2	92	1	56
Total	332	24.038	233	45.237

FONT: Elaborat a partir de la taula 2 de R. RAMON MUÑOZ (1999), «Estructura empresarial, empreses i canvi tècnic en la indústria de l'oli d'oliva de les comarques de Lleida», a E. VICEDO-RIUS (ed.), *Empreses i institucions econòmiques contemporànies a les terres de Lleida, 1850-1990*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 141-188 (la taula 2 és a la p. 150).

⁴⁸ R. RAMON MUÑOZ (1999), «Estructura empresarial, empreses i canvi tècnic en la indústria de l'oli d'oliva de les comarques de Lleida», a E. VICEDO-RIUS (ed.), *Empreses i institucions econòmiques contemporànies a les terres de Lleida, 1850-1990*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 141-188.

⁴⁹ Vegeu el gràfic 3, «Evolució del nombre d'habitants de Torrebesses i altres pobles de la vall Major, 1787-2008», a I. ALDOMÀ (coord.) (2013), *L'aigua, patrimoni de la Catalunya seca: Passat i present en l'entorn de Torrebesses*, Torrebesses, Ajuntament de Torrebesses, i Lleida, Pagès, p. 29.

Sector sucrer⁵⁰

La creació de la sucra de Menàrguens, que inicià l'activitat el 1899, marca una conjuntura favorable a l'expansió dels conreus de remolatxa sucra a les terres de Lleida. La pèrdua de Cuba i la llei proteccionista de l'impost del sucre del 1899 afavoriren l'expansió d'aquest cultiu. Entre els anys 1899 i 1904 es van posar en funcionament trenta-set fàbriques de sucre de remolatxa a Espanya. En pocs anys es passà d'un dèficit de producció a uns forts excedents. La sucra de Menàrguens produí, de mitjana, un 2 % del sucre de remolatxa elaborat a Espanya. A més de la fàbrica de Menàrguens, Manuel Bertrand i Salses havia construït un ferrocarril i havia comprat terres a Corbins, Torrelameu, Albesa, Menàrguens, Tèrmens, les Penelles, Castellserà i Castellnou de Seana amb la intenció de cultivar-hi remolatxa. Bertrand integrà la sucra a la Sociedad General Azucarera Española, SA, el 1903, any de la seva creació, amb la intenció de controlar la baixada del preu a causa del creixement de la producció.

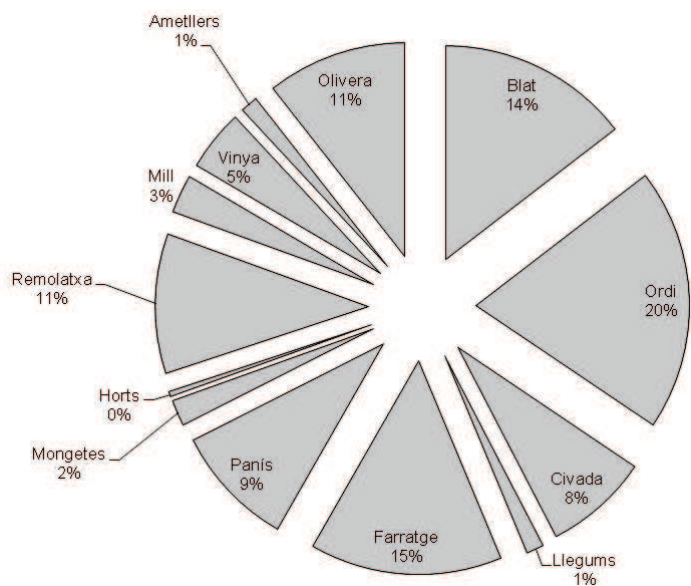
Les estadístiques disponibles mostren sempre una major presència a la província de Lleida de la remolatxa sucra respecte de la farratgera entre els anys 1902 i 1935.⁵¹ Una de les hortes que es veuen implicades en la producció de remolatxa sucra és la de Balaguer. L'anàlisi del valor en pessetes de la seva producció el 1907⁵² és un bon exemple del paper que feia la remolatxa sucra en les economies de la zona productora. És un dels productes que es tradueix en més valor, de manera semblant però una mica superior al panís, les faves, el raïm i la llavor de cànem; una mica inferior respecte al blat i les mongetes, i molt menor que el cànem i, sobretot, l'olivera. En altres paraules: era un producte que complementava els ingressos de les economies pageses i que formava part d'una distribució de cultius molt diversa. La distància fins a la sucra de Menàrguens era un element que restringia aquesta especialització, si no era que els preus pagats tinguessin en compte el factor distància, és a dir, les despeses de transport. Tal com hem vist, així ho reivindicava, l'any 1918, Enric d'Hostalric,⁵³ que havia estat batlle de Menàrguens i impulsor de la sucra que, finalment, fou creada per Ramon Bertrand.

⁵⁰ La relativament recent publicació d'un extens estudi sobre la sucra de Menàrguens permet ser molt sintètic en aquest apartat; vegeu E. VICEDO-RIUS (1993) (2013), «La sucra de Menàrguens i l'economia de la Noguera i el Pla d'Urgell (1900-1960)», a F. SABATÉ (ed.), *El sucre en la història: Alimentació, quotidianitat i economia*, Lleida, Pagès. També en línia a <http://web.udl.es/usuarios/c4083907/Vicedo%202013%20La%20sucra%20de%20Men%C3%A0rguens.pdf>. Vegeu també A. JOSA (1999), *Història de la sucra de Menàrguens, Menàrguens*, Ajuntament de Menàrguens, i Lleida, Pagès (hi ha una nova edició ampliada del 2005).

⁵¹ GRUPO DE ESTUDIOS DE HISTORIAL RURAL (1991), *Estadísticas históricas de la producción agraria española, 1859-1935*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

⁵² Vegeu el valor de la producció balaguerina a E. VICEDO-RIUS (2013), «La sucra de Menàrguens i l'economia de la No-guera i el Pla d'Urgell (1900-1960)», a F. SABATÉ (ed.), *El sucre en la història: Alimentació, quotidianitat i economia*, Lleida, Pagès, gràfic 6, p. 279.

⁵³ «Está claro y es lógico suponer que el precio a que se pague la remolacha, debe guardar relación con la distancia a que se halle el predio de la fábrica, así por ejemplo no debe pagarse al mismo precio que el fruto recolectado en Menàrguens como el recolectado en Torres de Segre pongo por ejemplo, porque si resulta remunerador en la primera población no resultará igual a la segunda, que tiene los gastos de acarreo diferentes. De manera que yo entiendo debe establecerse una escala gradual fijando zonas de distancia para que todos al igual gocen del mismo beneficio o precio» («El cultivo de la remolacha» (1918), *Boletín de la Cámara Agrícola Oficial de Lérida y su Comarca*, núm. 1 (15 gener), p. 3).

Gràfic 3. Distribució de cultius a l'àrea regada pel canal d'Urgell a Tèrmens (1940).

FONT: Arxiu del Canal d'Urgell, *Explotación.*

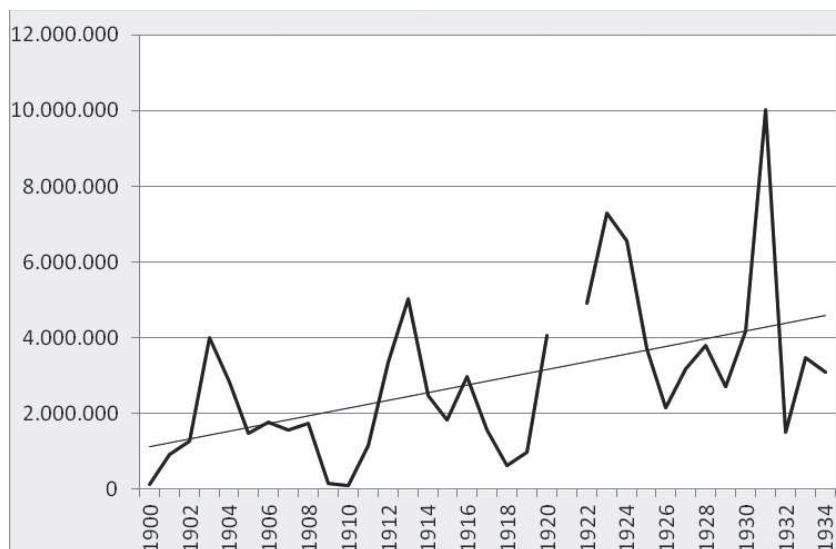
Canal de Urgel. 2ª sección administrativa.

Relación calculada de los cultivos practicados en esta Sección, durante el año de 1940, cap. VII, art. 11, grup C, núm. 57.

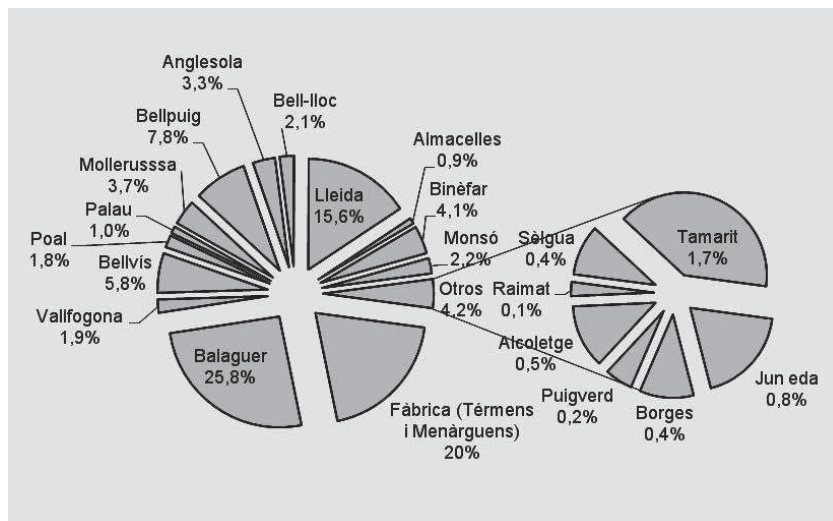
El caràcter complementari de la remolatxa sucrera dins d'una diversificació de cultius es comprova en altres indrets, com ara Tèrmens, població ubicada al costat mateix de la sucrera, on el 1940 la remolatxa sucrera ocupava un 11 % de la superfície regada pel canal d'Urgell (vegeu el gràfic 3). Aquest percentatge devia ser més alt, si tenim en compte les superfícies regades per les séquies històriques, però és indicador de la complementarietat que significava el cultiu de la remolatxa sucrera fins i tot quan la producció era a tocar de la fàbrica.

El gràfic 4 mostra la tendència ascendent del sucre envasat a Menàrguens entre els anys 1900/1901 i 1934/1935, malgrat moments conjunturals de reducció. Per exemple, el sector sucrer no aprofità la conjuntura de la Primera Guerra Mundial. Pensant que seria una guerra curta, es reduïren els contractes fins al punt que, l'any 1916, Espanya s'obrí al sucre forà. Acabada la guerra, Espanya no tan sols no havia aprofitat la venda de sucre als mercats dels països bel·ligerants, sinó que ja no abastava la totalitat del mercat interior, fet que no s'aconseguirà fins a l'etapa proteccionista de la dictadura de Primo de Rivera.⁵⁴

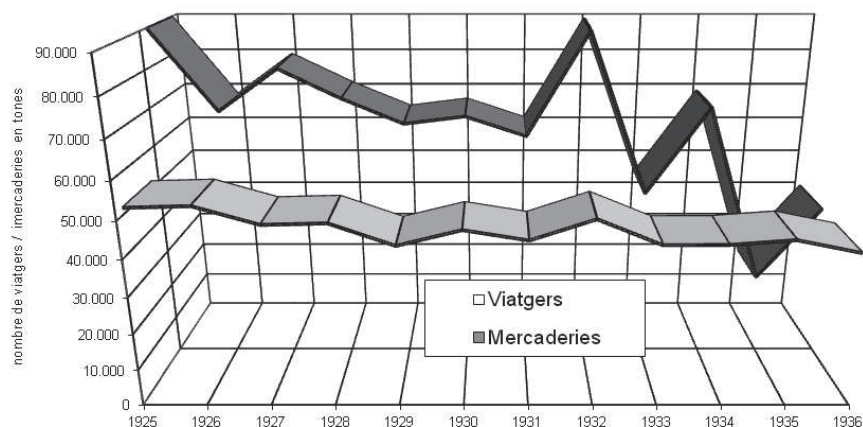
⁵⁴ M. MARTÍN RODRÍGUEZ (1987), «La industria azucarera española, 1914-1936», *Revista de Historia Económica*, any V, núm. 2, p. 301-323; L. GERMÁN ZUBERO (2003), «Características del desarrollo del complejo remolachero-azucarero en España, 1882-2000», a C. BARCELÀ i A. DE VITTORIO, *Las industrias agroalimentarias en Italia y España durante los siglos XIX y XX*, Alacant, Universitat d'Alacant, p. 335-356.

Gràfic 4. Sucre envasat a la sucra de Menàrguens, en quilograms (1900/1901-1934/1935). FONT: GRUPO DE ESTUDIOS DE HISTORIA RURAL (1991), *Estadísticas históricas de la producción agraria española, 1859-1935*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación. Les dades del 1927 provenen de l'Anuario estadístico de España del mateix any.

Gràfic 5. Remolatxa pesada a les bàscules (1925). FONT: Revista Urgel, publicat a A. JOSA (1999), *Història de la sucra de Menàrguens*, Menàrguens, Ajuntament de Menàrguens, i Lleida, Pagès, p. 92-93.

Gràfic 6. Viatgers i mercaderies de la línia de ferrocarril Balaguer-Mollerussa (1925-1936).

FONT: *Butlletí mensual d'estadística* de la Generalitat de Catalunya (mesos i anys corresponents).

Figura 5. El tren de la sucrera en el pont sobre el Segre entre Tèrmens i la sucrera.

No s'ha conservat la documentació de la sucrera. Malgrat això, disposem d'una informació publicada a la revista *Urgel* en la qual s'observa la procedència de la remolatxa sucrera: Balaguer, Menàrguens i Tèrmens com a primers productors, i Lleida i Bellpuig en un significatiu segon lloc, són els principals centres subministradors (gràfic 5).

El ferrocarril de via estreta de la línia Balaguer-Mollerussa tenia una derivació a Tèrmens cap a la sucrera de Menàrguens. Mercaderies (sobretot remolatxa sucrera i sucre) i viatgers són activitats complementàries que justifiquen el funcionament d'aquest mitjà de transport creat per Ramon Bertrand i que restà a les seves mans quan la sucrera s'incorporà a la Sociedad General Azucarera Española, SA.

Les dades disponibles per al període 1925-1936 permeten observar una reducció al final del període del tràfic de mercaderies, fonamentalment de remolatxa sucrera, ja que havia baixat significativament la demanda de remolatxa i la producció de sucre. Paral·lelament, hi ha una moderada reducció dels viatgers,

la qual cosa ens permet destacar el paper de mitjà de transport d'aquesta xarxa de via estreta. Per exemple, el desplaçament entre Balaguer i Mollerussa escurça el viatge entre dues poblacions comarcalsment importants en relació amb les línies de via ampla.

Sector elèctric

A final del segle XIX, entre els anys 1894 i 1895, la Sociedad Eléctrica de Lérida d'Eusebi Botines crea una central a la séquia de Pinyana, la qual cosa inicia el desenvolupament d'una nova font d'energia a les terres de Lleida. Joan Carles Alayo detalla les setze primeres empreses dedicades a l'electrificació al Segrià. La primera serà l'esmentada Sociedad Eléctrica de Lérida i una de les darreres, l'empresa creada per Miquel Dalmau a Torres de Segre el 1913. Entre d'altres, podem esmentar també la Sociedad Eléctrica Mollerusense o Electricidad de Alguaire.⁵⁵ L'empresa Energia Elèctrica de Catalunya, d'Emili Riu Periquet, crearà les centrals hidroelèctriques de Capdella (1917) i Molinos (1919), que acabaran formant part de Riegos y Fuerzas del Ebro (la Canadenc, creada per l'enginyer Pearson). Aquesta empresa va construir les comportes del riu Segre a la Mitjana de Lleida, el canal de Seròs, el pantà regulador d'Utxesa i la central elèctrica d'Aitona-Seròs (1914), a més de les centrals de Sossís, Talarn, Gavet, Terradets (al Pallars Jussà), Camarasa i Sant Llorenç (a la Noguera).

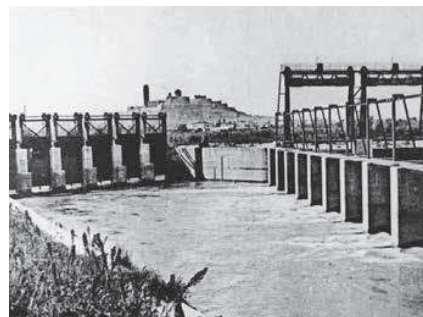
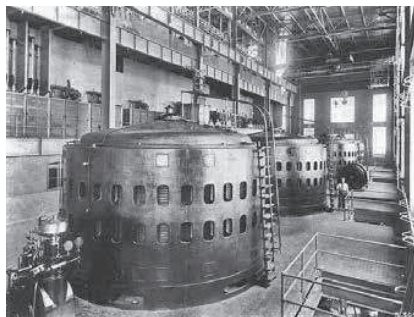
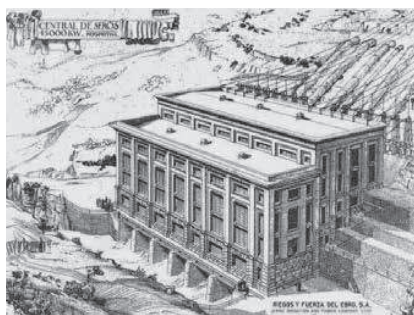
Taula 10. Potència hidroelèctrica, segons Pau Vila (1925)

Empresa	Central	Cavalls de vapor
Energia Elèctrica de Catalunya	Capdella	40.000
	Molinos	21.000
Productora de Forces Motrius (adquirida per Energia Elèctrica de Catalunya)	Pobla de Segur	16.000
Regatges i Forces de l'Ebre	Tremp-Talarn	36.000
	Camarasa	37.000
	Aitona-Seròs	56.000
En projecte		
Cooperativa de Fluid Elèctric	El Segre-la Vansa-el Cardener	128.000

⁵⁵ Vegeu la llista que reproduïx J. C. ALAYO MANUBENS (2016), «La indústria elèctrica i el món rural: tecnologia, història i patrimoni», a E. VICEDO-RIUS (ed.), *Pagesia, indústria i món rural: Actes del VIII Congrés sobre Sistemes Agraris, Organització Social i Poder Local*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 13-31; J. C. ALAYO MANUBENS (2007), *L'electricitat a Catalunya de 1875 a 1935*, Lleida, Pagès; F. X. TARRAUBELLA I MIRABET (1990), *La Canadenc al Pallars: Repercussions socio-econòmiques de la construcció de l'embassament de Sant Antoni a la conca de Tremp (1910-1920)*, Lleida, Virgili i Pagès.

Figura 6. La inauguració del nou enllumenat públic de Lleida fou notícia de portada de la prestigiosa revista científica *Ibérica*.

Figures 7-11. La central elèctrica d'Aitona-Seròs, el canal i les comportes a Lleida.
FONT: *El canal de Seròs: «La Canadiense»* (1987), Lleida, Ajuntament de Lleida, Diputació de Lleida, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya, Delegació de Lleida, i Serveis d'Audiovisuals de l'IEI.

<i>Empresa</i>	<i>Central</i>	<i>Cavalls de vapor</i>
Productora de Forces Motrius	Pobla de Segur (pantà de Beranui)	8.000
	Val d'Aran (diversos)	50.000
Regatges i Forces de l'Ebre	Camarasa (ampliació)	55.000
	La Barcedana	56.000
	Faió	120.000
Energia Elèctrica de Catalunya	La Noguera de Cardós	83.000
Catalana de Gas i Electricitat	Éssera (diversos)	50.000

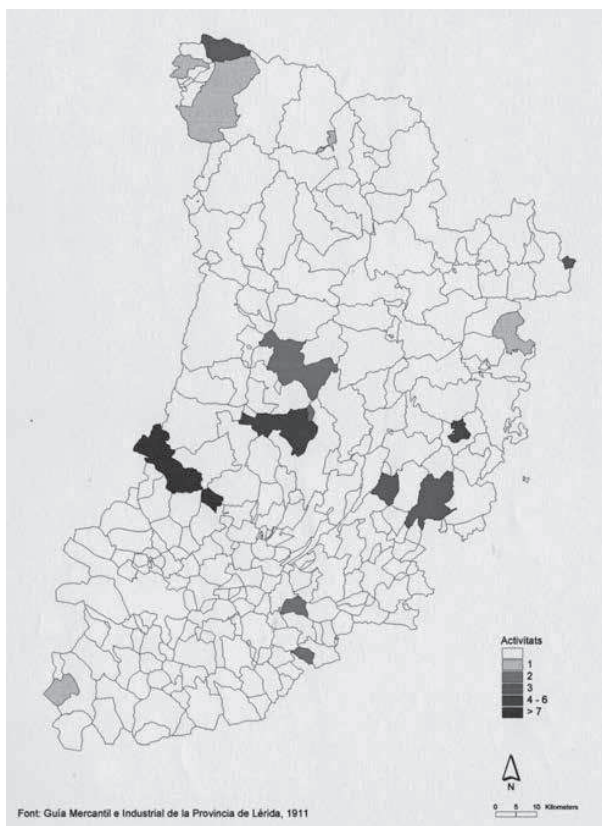
FONT: P. VILA (1978), «Assaig de geografia de la muntanya», a P. VILA, *Aspectes geogràfics de Catalunya: Selecció d'escrits de geografia de Pau Vila*, Barcelona, Curial, p. 31-170 (l'original és del 1925).

El sector elèctric també experimentarà una expansió amb petites centrals hidroelèctriques. Per exemple, les que s'incorporen a les xarxes de reg de Pinyana i del canal d'Urgell. Ja hem vist també que, a la Val d'Aran, molins i serradores incorporen l'energia elèctrica. La taula 4 mostra tota una sèrie d'aprofitaments hidroelèctrics als rius de la província de Lleida el 1912, que ja hem comentat. Les guies comercials són molt clares: entre els anys 1911 i 1926, es passa de quaranta-quatre a cent noranta-una activitats, amb un creixement del 234,09 %. En altres paraules: es tripliquen les activitats, entre les quals compten cada cop més els enllumenats públics.

Lleida, juntament amb Girona i Ripoll, tingué des d'un bon començament instal·lacions de corrent altern, a diferència de poblacions com Barcelona, Tortosa, Manresa i Sabadell. Un dels avantatges del corrent altern és que es pot modular la tensió transmesa mitjançant transformadors. Partidaris i detractors del corrent altern protagonitzen un dels debats internacionals més sonats: Tesla, favorable, contra Edison, contrari. Sens dubte, el corrent altern s'anirà imposant, sense discussió possible, quan es tracti de dur l'electricitat des del Pirineu fins al litoral català. La prestigiosa revista científica *Ibérica* obria el núm. 27, d'abril de 1929, amb el nou enllumenat públic de Lleida, en temps de l'alcalde Josep Pujol Cercós.

Sector miner

La mineria a les terres de Lleida es troba en gran part per explotar durant el primer terç del segle xx. El mapa 4 mostra unes poques localitzacions el 1911. Segons les guies estudiades, entre els anys 1911 i 1926, es passa de vint-i-set a vuitanta-cinc activitats relacionades amb la mineria i el treball a les pedreres, la qual cosa significa un creixement del 114,81 %, important, tot i que es parteix d'un nivell baix.

Mapa 4. Localització de les activitats relacionades amb la mineria (1911) (nombre). FONT: E. VICEDO-RIUS, L. AZNAR i A. FERRERES (1999), *Empreses, empresaris i tècnics en una època de canvi (1880-1936)*, treball inèdit que gaudí d'un ajut competitiu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs (1998-1999).

En l'article «El ferrocarril del Noguera Pallaresa»,⁵⁶ la Cambra de Comerç argumentava, l'any 1932, que l'existència d'aquest mitjà de transport facilitaria l'explotació de les mines pirinenques ja actives, i que podria significar un desenvolupament dels recursos miners que hi havia. Aquell any, només hi havia en explotació una mina de plom a Mont-ros i una altra de coure a Sant Romà de Tavèrnoles, que havien de portar els productes fins a l'estació de ferrocarril de Balaguer, amb un alt cost del transport. El ferrocarril facilitaria l'explotació dels jaciments de coure de Sort, Baró, Soriguera i Caregue; els de plata i or d'Alòs d'Isil i el Collado de Bonaigua; els carbons d'Isona, Sossís i Estac; el plom i l'amiant a Llessui i Llavorsí; sal i guix a Sort i Enviny; pissarres a Llavorsí, i blendes a Isil, Escaló, Alòs i Espot. Es diu que es podrien transportar unes 50.000 tones de sal de Gerri, fins al moment mogudes en camions fins a Lleida, i que fins i tot podrien augmentar les vendes per la demanda existent.

El transport ferroviari amb el Pirineu és un tema recurrent en el primer terç del segle XX, amb precedents a final del segle XIX. El projecte del 1881⁵⁷ de fer un ferrocarril seguint la Noguera Ribagorçana fins a Vielha i d'aquí fins a Saint-Girons, dins l'Estat francès, no reeixirà. En el mateix projecte, s'hi representa una línia que seguiria el Noguera Pallaresa fins a Vielha, que serà construïda lentament i parcial: el 1924 arribava a Balaguer, i no seria fins al 1950 i 1951 que arribaria, respectivament, a Tremp i a la

⁵⁶ Publicat al *Boletín de la Cámara de Comercio de Lleida*, núm. 67 (1932), p. 9-11. Vegeu el text complet a <http://web.udl.es/usuarios/c4083907/2008-HIL-Web/Textos/Ferrocarril%20NP-1932-BCCL.pdf>.

⁵⁷ *Ferrocarril del Pirineo Central: Línea de Lérida a la frontera francesa por el Noguera Ribagorçana y Valle de Aran: Memoria relativa al expresado objeto* (1881), Barcelona, Sucesores de N. Ramírez y Cía.

Pobla de Segur.⁵⁸ Tampoc reeixirà el projecte de ferrocarril elèctric de Lleida a Les proposat per l'enginyer Luis Rouvière el 1901, el qual comptava amb el suport de la Cambra de Comerç de Lleida i l'Exèrcit espanyol. Ni reeixiran projectes diversos per comunicar Lleida amb punts estratègics de l'Aragó més proper, a la Franja de Ponent. Per exemple, de Lleida a Fraga,⁵⁹ a Alcanyís passant per Torrent de Cinca o a Faió.⁶⁰ Aquests mitjans de transport haurien pogut dinamitzar els intercanvis entre Catalunya i l'Aragó.

Tornem al tema miner. L'excepció destacada a aquesta reduïda, en general, activitat minera és l'explotació del lignit a la conca de Mequinensa. Jaume Fullola l'ha estudiat en una tesi doctoral.⁶¹ Durant la Primera Guerra Mundial, es produeix un creixement significatiu de la producció de lignit, i també en la postguerra civil, a partir del 1939. En tot cas, si ens centrem en la primera conjuntura, resulta que, a partir del 1916 i fins al 1932, la producció de la part catalana de la conca de Mequinensa fou força important. En perspectiva, comparada amb les altres conques (vegeu el gràfic 7),⁶² la de Mequinensa se situa, amb un cert retard, a un nivell semblant a les que més producció aporten, i arriba a ser la primera des de final de la dècada dels anys deu del segle XX i durant una sèrie d'anys seguits. Tot i les limitacions sobre riquesa minera de la conca de Mequinensa, no hi ha cap dubte que, en aquestes conjuntures en què la producció troba ràpidament demanda, la mineria constitueix la peça fonamental de la pluriactivitat pagesa, de forma que facilita unes millors condicions de vida a aquestes societats pageses i mineres.

Les dades de producció de carbó a la província de Lleida, segons els registres oficials, es limiten, el 1933 i el 1939, a unes poques empreses (taula 10), entre les quals destaca la Carbonífera del Ebro, amb producció des del 1880, com a continuadora de la Carbonífera de Seròs (1863). L'any 1939, s'incorpora una mina d'antracita a Malpàs de mans de la Minera Industrial Pirenaica. Tot i que no és l'objectiu d'aquest treball, a partir del 1940, les empreses productores de lignit a la Granja d'Escarp experimentaran un gran creixement, en una conjuntura històrica d'autarquia a l'Estat espanyol.

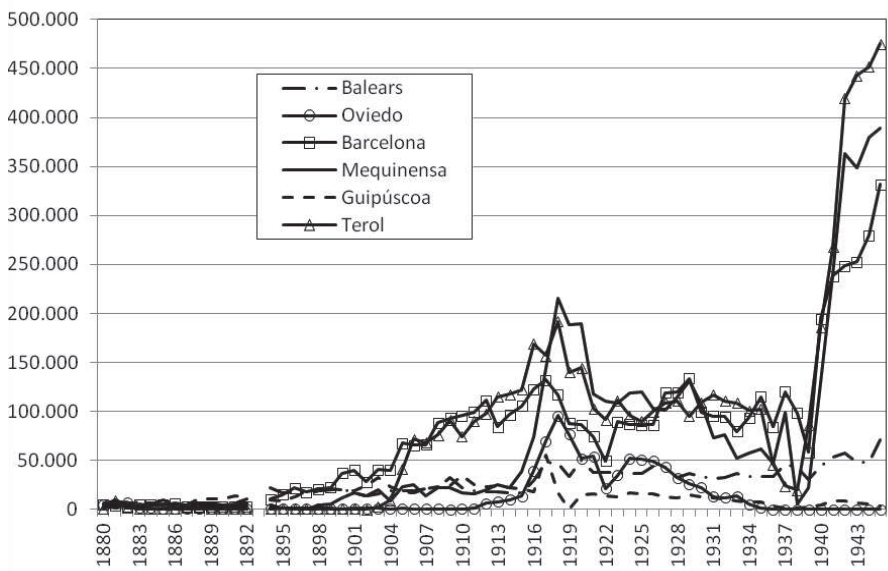
⁵⁸ F. PRATS I CORNELL (1893), *Ferrocarril del Noguera Pallaresa: Breve estudio sobre las condiciones económicas de esta línea y beneficios que reportará su inmediata construcción*, Lleida, Tipografia de la Casa de Misericordia (també en línia a <http://soltorres.udl.cat/bitstream/handle/10459/1954/PMIS-1-0019.pdf?sequence=1>) ; *Ferrocarril internacional de Lérida a Francia por el Noguera Pallaresa: Legislación internacional y española y riqueza minera de la región subpirenaica española* (1896), Lleida, Tipografia de la Casa de Misericordia (també en línia a <http://soltorres.udl.cat/bitstream/handle/10459/1957/PMIS-1-0022.pdf?sequence=1>).

⁵⁹ *El ferrocarril de Lleida a Fraga: Conferència donada per l'enginyer de la Mancomunitat de Catalunya Esteve Terrades* (1919), Lleida, Tipografia Provincial.

⁶⁰ *Ferrocarril de Lérida a Fayón y de Mora la Nueva a San Carlos de la Rápita: Instancia dirigida al Excmo. Señor Presidente del Consejo de Ministros por las Entidades mineras, Propietarios y Arrendatarios de minas de la Cuenca carbonífera del Ebro* (1916), Barcelona, Viuda de Luis Tasso.

⁶¹ J. FULLOLA (2009), *La conca lignitifera de Mequinensa (Ebre/Segre): Una societat rural minera (1860-1950)*, memòria de doctorat, Lleida, Universitat de Lleida, Departament de Geografia i Història. També en línia a <<http://www.tdx.cat/handle/10803/8191>>.

⁶² He d'agraciar al doctor Jaume Fullola que m'hagi facilitat les dades originals d'aquest gràfic.

Gràfic 7. Tonatge de les principals conques de lignit (1880-1945). FONT: J. FULLOLA (2009), *La conca lignífera de Mequinensa (Ebre/Segre): Una societat rural minera (1860-1950)*, memòria de doctorat, Lleida, Universitat de Lleida, Departament de Geografia i Història. També en línia a <<http://www.tdx.cat/handle/10803/8191>>.

Taula 11. Empreses de carbó explotadores a la província de Lleida (1933 i 1939)

	<i>Empresa</i>	<i>Mines explotades</i>	<i>Ajuntament</i>	<i>Producció</i>	<i>Obrers</i>	<i>Mineral</i>
1933	Carbonífera del Ebro, SA	St. Ramon, Cíclope i d'altres	Granja d'Escarp i Seròs	8.376	17	Lignit
1939	Carbonífera del Ebro, SA	Destructora	Granja d'Escarp i Seròs	6.336	122	Lignit
1933	Cales, Cementos y Carbones de La Pobla de Segur	Pallareses i Sossís	Sossís i Claverol	1.555	9	Lignit
1939	Cales, Cementos y Carbones de La Pobla de Segur	Sossís	Claverol	507	13	Lignit
1933	Cooperativa de Fluido Eléctrico	Rosalía, Teresa i Anita	Adrall	4.050	21	Hulla
1939	Cooperativa de Fluido Eléctrico	Rosalía, Teresa i d'altres	Tost	1.547	7	Hulla
1939	Minera Industrial Pirenaica	Júpiter	Malpàs	2.869	51	Antracita

FONT: Jaume Fullola Fuster. Elaborat a partir d'*Estadística minera y metalúrgica de España* (1933, 1939) i *Estadística general de producción, importación y distribución directa de carbones minerales* (1933, 1939), a C. MIR, A. JARNE, J. SAGUÉS i E. VICEDO-RIUS (dir.) (2010), *Diccionari biogràfic de les terres de Lleida: Política, economia, societat i cultura* (segle XX), Lleida, Alfazeta, p. 535.

Conclusions

L'objectiu d'aquest estudi ha estat mostrar el dinamisme industrial a les terres de Lleida durant el primer terç del segle XX. Tot i que, de ben segur, les activitats industrials generen una part limitada del producte interior de la Catalunya occidental, també és cert que es produeix un desenvolupament industrial que té uns eixos preferents de desenvolupament.

En primer lloc, es produeixen canvis en els sectors tradicionals de les séquies històriques i també la incorporació de noves activitats. La millora dels molins i l'aparició de fàbriques de farina, de filats i teixits, així com la producció d'energia elèctrica, en són exemples clars a la séquia de Pinyana. Convindria estudiar els aprofitaments industrials al canal d'Urgell i al recentment creat canal d'Aragó i Catalunya. En el primer cas, sabem que la societat anònima Canal de Urgel percebia, pels anys 1926-1927, prop de 35.000 pessetes anuals per «fuerza hidráulica»⁶³, una xifra que evidenciava tota una sèrie de concessions.

L'aprofitament dels rius, segons la *Reseña geográfica y estadística de España* del 1912, és especialment important a la conca del Segre i a la del Noguera Pallaresa, amb més de la meitat dels aprofitaments de tots els rius de la província de Lleida. En concret, trenta-sis molins fariners, trenta-dues centrals elèctriques, set molins d'oli, cinc serradores de fusta, algunes fàbriques de filats, de teixits, de cardar llana, de paper, etc. I el desenvolupament continuarà. Semblantment, a un nivell més moderat, trobem les conques del Garona i del Toran, del Cardener i del Valira, i és menor a les dels rius Noguera Ribagorçana, Flamisell i Nere.

La guia del 1911 mostra que les activitats són més freqüents a la zona plana de les terres de Lleida. En destaquem activitats habituals (terrisseria, llauneria, ferreteria o serveis com els hostals); empreses relacionades amb els ceps americans en el marc de fer front a la fil·loxera, i noves activitats, com les relatives a la producció elèctrica i l'enllumenat públic, la formació de societats, les fàbriques de sabó o serveis com les assegurances i les impremtes.

Les guies dels anys 1911 i 1926 mostren que les activitats són més abundants als partits judicials de Lleida, Balaguer, Cervera i les Borges Blanques, amb un creixement mitjà del 100 %, en el qual destaquen Solsona i la Seu, però també Sort i Tremp. El creixement de sectors com la maquinària, l'electricitat, la mineria, els adobs o les manufactures alimentàries i no alimentàries ens permet copsar la naturalesa dels canvis productius durant el primer terç del segle XX, sense menystenir les activitats relatives a l'ensenyament i la cultura.

Hem vist el desenvolupament i la modernització del sector de l'oli, el vi i els licors, les farineres; la indústria conservera de Lleida; la incidència positiva en l'agricultura i el transport de la sucrera de Menàrguens i

⁶³ Vegeu les memòries d'aquests anys a l'Arxiu del Canal d'Urgell.

el ferrocarril de via estreta; la instal·lació d'una fàbrica d'adobs al pla de Vilanoveta; l'èxit de la fàbrica Ciutat, de maquinària agrària, i l'aparició de la fàbrica Trepal de Tàrraga; els aprofitaments del lignit a la conca de Mequinensa; el desenvolupament del sector elèctric en rius, séquies, molins i serradores; el desenvolupament del tèxtil, etc. Són iniciatives diverses, de vegades puntuals, sovint transformadores de la riquesa agrícola, en ocasions importants i que acabaran subordinant els recursos energètics, la hidroelectricitat, a la Catalunya industrial. Un tal dinamisme tindrà un important suport institucional, des dels sindicats cooperatius fins a institucions d'àmbit més gran, com són la Cambra Agrícola Oficial de Lleida, la Federació Agrícola Catalano-Balear, la Mancomunitat de Catalunya i la Confederació Sindical Hidrogràfica de l'Ebre, entre d'altres.

Apèndixs

Apèndix 1. «Relación de los diplomas y medallas que han obtenido los expositores de la Provincia de Lérida, por sus productos presentados en la Exposición Universal de Barcelona (1888)»

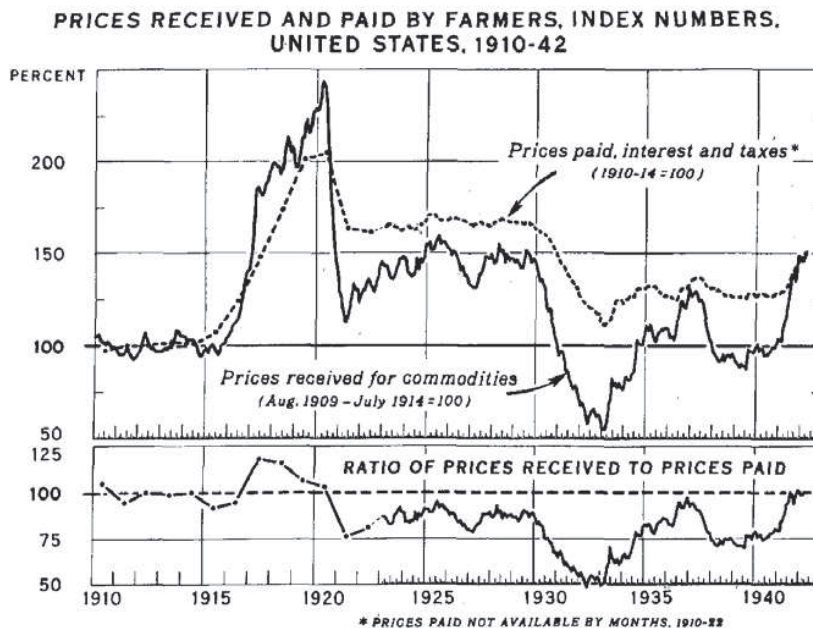
Núm.	Expositors	Productes	Població	Premi
1	Salvador Arqués	Vins	Lleida	Bronze
2	Ramon Arques	Vins	Lleida	Argent
3	Francisco Artigas	Vins	Lleida	Argent
4	Ramon Angués	Oli	Lleida	Argent
5	Ramon de Berenguer	Oli	Lleida	Argent
6	Francisco Alòs de Berenguer	Favons i llavor de cànem	Balaguer	Menció
7	Francisco Alòs de Berenguer	Rami	Balaguer	Menció
8	Mariano Aguilar	Aparell per llegir	Lleida	Menció
9	Antonio Blàvia	Flora lleidatana	Lleida	Bronze
10	José Ballester Mateu	Vins	El Vilosell	Argent
11	Pedro Benet Mallol	Vins	Les Borges d'Urgell	Menció
12	José Antonio Barberá	Oli	Puigvert	Bronze
13	Antonio Bardia	Vins	Les Borges d'Urgell	Argent
14	Casa Misericordia	Brodats	Lleida	Argent
15	José Carulla	Aiguardent anisat	Lleida	Or
16	José Antonio Costa	Articles de llana	Lleida	Menció
17	José Ciutat	Màquina per copiar dibuixos	Tremp	Bronze
18	Hermenegildo Cirera	Vins	Alòs de Balaguer	Bronze
19	Lorenzo Ciscart	Vins	Maldà	Argent
20	N. Casterá	Oli	Les Borges d'Urgell	Argent
21	Diputació de Lleida	Aigües medicinals	Lleida	Argent
22	Diputació de Lleida	Guix, carbons i sal	Lleida	Argent
23	Diputació de Lleida	Mol·luscos fòssils	Lleida	Menció
24	Antonio Escribá	Oli	Lleida	Or
25	Antonio Escribá	Vins	Lleida	Argent
26	Isidro Estopá	Oli	Lleida	Bronze

Núm.	Expositors	Productes	Població	Premi
27	Isidro Estopá	Vins	Lleida	Argent
28	Ramon Estopá	Oli	Lleida	Argent
29	Angel Feliu	Vins	Tremp	Or
30	Ventura Fàbregas Vilaró	Vins	Bell-lloc	Argent
31	José M ^a Fenech y Bobé	Col·locació de discos	Lleida	Menció
32	Juan Guitarré	Vins	Juneda	Bronze
33	Francisco Guasch Cornet	Vins	El Vilosell	Argent
34	Francisco Guasch Cornet	Oli	El Vilosell	Bronze
35	Hereus de Juan Güell	Vins	Lleida	Argent
36	Hereus de Juan Güell	Olives	Lleida	Bronze
37	José Guiu	Vins	Torrebesses	Argent
38	Domingo Guiu	Vins	Torrebesses	Menció
39	Andrés Garrobé	Vins	Balaguer	Menció
40	Institut Segon Ensenyament	Col·lecció de fustes	Lleida	Bronze
41	José Iglesias Nadal	Oli	Lleida	Or
42	Salvador Jové	Vi i oli	Artesa de Segre	Bronze
43	Salvador Jové	Ordi	Artesa de Segre	Menció
44	Jefatura de Minas de Lérida	Minerals	Lleida	Menció
45	Antonio Agelet	Llegums	Lleida	Bronze
46	Enrique la Molla	Aiguardent i licor Pum	Lleida	Or
47	Juan Lamarca	Oli	Juneda	Argent
48	Juan Lamarca	Vins	Lleida	Argent
49	Ramon Lovet y Llovet	Oli	Cervera	Bronze
50	Ramon Lovet y Llovet	Vins	Cervera	Menció
51	Ramon Mumné	Oli	Lleida	Bronze
52	Pedro Juan Masot	Vins	Puigvert	Menció
53	Juan Maciá	Diversos	Lleida	Menció
54	Ramon Masip Jové	Oli	Granyena	Menció
55	Rafael Martí	Vins	Bellpuig	Menció
56	José Monclús Aldomá	Vins	Alcarràs	Bronze
57	Juan Masot Anguera	Oli	Lleida	Bronze

Núm.	Expositors	Productes	Població	Premi
58	José Masot	Vins	Maldà	Bronze
59	José Murillo	Oli	Lleida	Argent
60	Domingo Mas y Cía.	Forques	Alentorn	Menció
61	José Nojo Farré	Vins	Lleida	Argent
62	Alfonso Ortoneda	Brodats	Lleida	Menció
63	Viuda de Pablo Porta	Vins	Lleida	Bronze
64	Ramon Pujols Hermanos y Cía.	Oli	Lleida	Or
65	José Pujol de Torrebesses	Oli	Lleida	Argent
66	José Pifarré	Vins	Lleida	Menció
67	Pablo Ricart	Vins	Les Borges d'Urgell	Argent
68	Salvador Rosell	Aiguardent anisat	Les Borges d'Urgell	Menció
69	Mateo Roig	Vins	Granyena	Menció
70	Antonio Rates y Sans	Panís	Sonadell	Menció
71	Antonio Reixach	Vins	Lleida	Argent
72	Francisco Domingo Rivas	Vins	Soses	Bronze
73	Subdelegació de l'IACSI	Diversos	Lleida	Bronze
74	Juan Seguí	Pastadora	Lleida	Argent
75	Antonio Soler	Eines	Les Borges d'Urgell	Menció
76	Conde de Torregrossa	Oli	Lleida	Or
77	Conde de Torregrossa	Vins	Lleida	Argent
78	José Torrent	Vins	Juneda	Bronze
79	José Urcell	Vins	Lleida	Argent
80	Luís Vidal	Esbós geològic	Lleida	Or
81	Juan de Valls	Oli i vins	Camarasa	Bronze

FONT: Arxiu de la Diputació de Lleida, A-916.6398.

Apèndix 2. Preus rebuts i pagats pels grangers als Estats Units (1910-1942)

FONT: *Facing the price problem* (1942), Washington, Office of Price Administration, Division of Research, Price Analysis and Review Branch.

Apèndix 3. Activitats segons la Guia Mercantil e Industrial de la Província de Lérida (1911)

<i>Activitat</i>	<i>Lleida</i>	<i>Balaguer</i>	<i>Les Borges Blanques</i>	<i>Cervera</i>	<i>La Seu Urgell</i>	<i>Solsona</i>	<i>Sort</i>	<i>Tremp</i>	<i>Viella</i>	<i>Total</i>
Oli mineral (magatzems)	4	0	0	6	0	0	0	1	0	11
Terrisseria	7	12	7	22	9	4	0	5	0	66
Enllumenat públic	4	5	2	5	3	3	2	2	1	27
Carbur de calci (dipòsit)	0	0	0	3	0	0	0	0	0	3
Centre de subscripcions	3	0	0	0	0	1	0	2	0	6
Ceps americans	6	7	4	12	4	6	0	4	0	43
Compradors de camamilla	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
Electricitat (fàbriques)	7	2	4	2	1	0	1	0	0	17
Enquadernacions	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
Enquadernador	1	1	0	0	0	0	0	1	0	3
Escoles municipals	0	4	0	2	0	2	0	0	0	8
Ferreteria	7	1	1	9	3	4	5	2	0	32
Fruites i hortalisses (comerciants)	0	0	4	0	0	0	0	0	0	4
Fruites i hortalisses (venedors)	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Guanos (constructors)	0	0	3	4	0	0	0	0	0	7
Llauneria	17	5	2	10	4	6	4	2	3	53
Ous (comerciants)	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Impremta	8	0	0	4	1	1	0	1	0	15
Sabons (fàbrica)	7	3	0	1	0	0	0	0	0	11
Mecànica	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Paper (fàbrica)	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Pastes per a paper (fàbriques)	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1

<i>Activitat</i>	<i>Lleida</i>	<i>Balaguer</i>	<i>Les Borges Blanques</i>	<i>Cervera</i>	<i>La Seu Urgell</i>	<i>Solsona</i>	<i>Sort</i>	<i>Tremp</i>	<i>Viella</i>	<i>Total</i>
Hostals	26	12	8	1	2	2	3	3	7	64
Premses hidràuliques	2	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Assegurances contra incendis	8	0	0	0	0	0	5	0	0	13
Assegurances de vida	3	0	0	0	0	0	4	0	0	7
Societats	26	8	9	22	3	9	0	5	1	83
Tabacs (representant de la companyia)	1	0	0	0	1	1	1	1	1	6
Taller de maquinària	0	0	1	0	0	1	0	0	0	2
Telefons	1	1	0	0	0	0	0	0	0	2
Atuells (forns)	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
Espelmes de cera (fàbrica)	0	3	0	0	0	0	0	0	0	3

FONT: E. VICEDO-RIUS, L. AZNAR i A. FERRERES (1999), *Empreses, empresaris i tècnics en una època de canvi (1880-1936)*, treball inèdit que gaudi d'un ajut competitiu de l'Institut d'Estudis Ilerdencs (1998-1999).

Apèndix 4. Alguns resultats del concurs de tractors de Lleida (abril 1921), Mancomunitat de Catalunya

<i>Tractor</i>	<i>Potència cv</i>	<i>Temps per a llaurar una hectàrea</i>
Klose	35	5 h 23 min
Hart-Parr	30	3 h 20 min
Herkules	24-30	3 h 29 min
Case	27	3 h 7 min
Saunderson	23-25	3 h 45 min
Austin	20-25	3 h 50 min
Fiat	18-25	3 h 2 min
Fordson	22,50	4 h 6 min
Oil-Pull	20	5 h 3 min
Titan-Deering	20	3 h 23 min
International	16	3 h 1 min
Traylor	12	5 h 46 min
Automotive	24	6 h 58 min
Glasgow	27	3 h 36 min
W. D. 25	25	4 h 44 min
Cletrac	20	3 h 4 min
Renault	18	1 h 54 min
Tourand-Latil	35	2 h 54 min
Heider	16	7 h 20 min
Excelsior	35-40	1 h 23 min
W. D. 35	35	3 h 20 min
Agro	12	10 h
Do-it-all	6	45 h 19 min
Somua 35	35	4 h 52 min

FONT: MANCOMUNITAT DE CATALUNYA (1921), *Concurso de tractores de Lérida*, Barcelona, Mancomunitat de Catalunya, p. 13.

